

SZABÓ JÓZSEF

★

HUNFALVY JÁNOS

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

507922

SZABÓ JÓZSEF

HUNFALVY JÁNOS

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST, 1980

MTA
KIK

614646

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

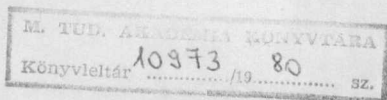
ISBN 963 05 1980 1 az összkiadás száma

ISBN 963 05 1978 X a kötet száma

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980

Szabó József

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés	7
Életútja	13
Tanulóévek, ifjúság	13
Útkeresés	24
Révbe jutva	42
Tudományos életünk élvonalában	53
Az életmű	73
A földrajztudós	75
Hunfalvy felfogása a földrajzról	80
A megvalósítás	108
Összefoglaló művek	108
Egyetemi előadások	124
Résztanulmányok	136
Földrajzi ismeretterjesztés, tan- könyvírás	150
Történelmi munkássága	160
Hunfalvy mint statisztikus	166

Néprajzi vonatkozások	174
Összegezés	182
Bibliográfia	189

BEVEZETÉS

Az 1888. december 6-át követő héten alighanem Hunfalvy János neve fordul elő leggyakrabban a magyarországi újságok hasábjain. Többnyire a címoldalak javarészt is elfoglaló méltatások, beszámolók, a belső oldalakon kisebb-nagyobb tudósítások, tárcák olvashatók az elhunyttról, utolsó napjairól, a kibontakozó gyászról, a mindenfelől megnyilvánuló részvétről.

Az összkép teljesen egybehangzó: nemcsak egy szaktudomány, hanem az egész magyar tudomá-

nyos élet egyik vezető alakját vesztette el Hunfalvyban. Távo-
zása annál is inkább tragikus, mert
— mint a Neues Pester Journal a
csaknem ugyanakkor elhunyt
Henszlmann Imrére is gondolva
írja — tudományos életünk szűk
élgárdája miatt egy-egy nagy tudós
után szinte pótolhatatlan űr marad.

De nemcsak az első hírlapi nek-
rológok hangvétele ilyen. Ez
csendül ki a munkásságát már
tudományos igénnyel összefoglaló
egykori — s időközben a föld-
rajztól eltávolodott — tanítvány,
Márki Sándor szavaiból is. Márki
a Földrajzi Társaság közgyűlésén
emlékezik alig másfél hónappal
Hunfalvy halála után. Felbecsül-

hetetlen értékű életmű körvonalai rajzolódnak ki a közeli barát és pályatárs, Keleti Károly akadémiai emlékbeszédéből. Keleti (akinek az eddigi legteljesebb Hunfalvy-bibliográfiát is köszönhetjük) egyszerre objektív és elismerő. A Földrajzi Társaság még egy Hunfalvy-alap létrehozását is elhatározza mintegy a feltétlen elismerés bizonyosságaként.

Bármennyire is befolyásolta ezeknek az első értékeléseknek a hangját és stílusát a veszteség közelsége, az ilyenkor kötelező illem, az előadók szubjektív érzései, lényegileg az igazat mondták. Hiszen kortársai véleményét Hunfalvy és a földrajz vonatkozásában a múlt

század második felét már kellő történelmi távlatból szemlélő későbbi nemzedékek is megerősítették; és ma is csak az mondható, hogy az 1850-es évektől három évtizeden át Hunfalvy csaknem egyedül képviselte (s szinte jelentette) a földrajztudományt Magyarországon. Ő volt nálunk a földrajz első egyetemi tanára, a Magyar Földrajzi Társaság alapítója és mindig újjáavasztott elnöke, hosszú időn át a földrajztudomány egyedüli képviselője a Tudományos Akadémián. Impozáns méretű és a kor színvonalán álló irodalmi munkásságával nemcsak a tudományos — az akkor meggyökeresedett szóhasználattal:

egyetemes és összehasonlító földrajz hazai „meghonosítója”, de egyben már terjesztője is. Számon tartja nevét a történetírás, a statisztika, a néprajz is.

Éppen ezért különös, hogy az első hónapok teljes elismerést kifejező emlékezőshulláma után Hunfalvy János neve több évtizedre szinte teljesen eltűnik a magyar földrajzi irodalomból. Némi vajúdas után a 90-es években a Hunfalvy-alap kérdése is elalszik, s még műveit is csak kivételesen idézik. Az utódok, Lóczy Lajos és Cholonoky Jenő nemzedéke jól megvannak Hunfalvy nélkül, az első pillanatban betölthetetlennek tűnő űr hamarosan eltűnik. A ma-

gyar földrajztudomány fejlődésében egy különlegesen termékeny és nemzetközi összehasonlításban is jelentős, magas színvonalú szakasz következik. A továbbhaladáshoz tehát — úgy tűnik — nincs szükség Hunfalvyra, s neve és életműve csak a Magyar Földrajzi Társaság fél évszázados jubileumán (1922) merül fel ismét, de már mint egyértelműen történelem. A magyar földrajz a Hunfalvyétól eltérő, új úton haladt tovább. Hogyan értékelhető hát munkássága kerek száz év távlatából?

Életútjának és életművének kissé részletesebb felidézése bizonyára hozzájárulhat a megnyugtatóbb ítéletalkotáshoz.

ÉLETÚTJA

TANULÓÉVEK, IFJÚSÁG

A Szepességből, a „Tátra alatti lapályról” jött. Ősei Hunsdorfról (később Hunfalva) költöztek Nagyszalókra (máshol Nagy-Szálók), így magyarázható a család neve, amely eredetileg *Hunsdorfer* volt. Szepességi német földműves — tulajdonképpen jobbágyfamiáról van szó, amely őrzi még nyelvét a szlovákosodó környezetben. Részben ennek köszönhető, hogy a jófejű apa, aki még a latin nyelvet is ismerte valamelyest, a község előjárója lett. Mint nyelvismerettel rendelkező tisztségviselő jelentős

szerepet játszott abban, hogy a falu sikerrel fejezhette be a birto-
kos, gróf Csáky családdal folytatott
perét, és 72 000 pengőforintért
megválthatta magát. A pereskedés
során Pesten és Bécsben is meg-
fordult apa idősebb fiát, Pált tanít-
tatni kívánta, míg a kereken tíz
évvel fiatalabb Jánost iparosnak
szánta. (Születésének időpontja-
ként az egyes források az 1820-as
év négy különböző napját emle-
getik, de június 11-én kelt keresz-
telési anyakönyve alapján csak
a január 21-i vagy a június 9-i
dátum jöhet szóba.)

Az eredeti terv azonban fel-
borult. János már a falusi iskolá-
ban is kiválóan tanult, és a latin

nyelvben is szépen haladt előre. Apja végül engedett a tanító, az evangélikus lelkész és Schneider, késmárki tanár (aki ismerhette már bátyját a késmárki iskolából) együttes rábeszélésének, és vállalta második fiának taníttatását, s annak anyagi következményeit.

Így 1832-ben János is Késmárkra kerül, és kitüntetéssel végzi el az evangélikus iskola első három osztályát. Ekkor bátyja nyomdokát követve Miskolcra megy, folytatva az iskolát és — főként — tanulva a magyar nyelvet. Hunfalvy Pál is Miskolcon tanult meg magyarul, s ebben az időben is itt élt mint báró Podmaniczky Károly két fiának nevelője. A családtól

engedélyt kapott, hogy János öccse is odajöjjön lakni, aki így a két bárógyerekkel és bátyjával tölthette ideje jó részét. Ez az együttlét mindegyikük számára igen hasznosnak bizonyult. Pál a báróékkal több ízben eljutott Németországba, János pedig ebben a „legfogékonyabb” életkorban az akkor már — főként Széchenyi *Világának* hatása alatt — magyar érzésűvé vált bátyja mellett szinte „természetesen a magyarsághoz vonzódott” (Ortutay Gyula). A Podmaniczky fiúk is szívesen emlékeztek erre az időre. Frigyes írja később *Naplótöredékeiben*, hogy a Hunfalvy Jánossal való együttlét „a vele való folytonos érintkezés és

együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mi reánk gyöngébbekre s a fejlettség sokkal alantobb fokán állókra nézve”.

A gimnázium második syntaxis és rhetorikai osztályait végezte el Miskolcon, de tanulás közben már maga is tanított. A Késmárkon megkezdett francia tanulásban már odáig jutott, hogy francia nyelv-órákat adhatott, s ez anyagi szempontból is segítséget jelentett.

Három miskolci év után, 1838-ban az eperjesi evangélikus líceumban tanul tovább. Itt végzi el egymást követő években az ún. filozófiai és jogi tanfolyamot, sőt 1841/42-ben magántanulóként a teológiát is. Ekkor ugyanis az

egyre gyérülő otthoni segítség miatt már saját lábára kell állnia, s ő is nevelő lesz. Gróf Dessewffy Egyed mellett működik egészen 1845-ig.

Eperjesi évei alatt, nevelősködése idején válik igazában felnőtté. Ide köthetők első irodalmi szárnypróbálgatásai, s itt kerül közelebbi kapcsolatba a reformkor javában pezsgő politikai életével.

Tanulmányairól még annyit, hogy a 40-es évek elejére már megszerzi azt az igen széles és biztos nyelvi alapot, amely későbbi tudományos pályáján olyan nagy szerepet játszik. A gyermekkorából magával hozott német és szlovák mellett tökéletesen beszél

már magyarul, jól franciául és angolul. Nagyszerű klasszikus nyelvismeretét mutatja, hogy később ő fordítja le görögből Theophrasztusz jellemrajzait. Nevelősködése idején spanyolul, olaszul és héberül is tanul, sőt a keleti nyelvekben is szerez némi jártasságot.

Rendelkezésére áll a viszonylag gazdag grófi könyvtár, ahol főleg történelmi és nemzetgazdaságtani munkákat forgat szívesen. Látóköreit szélesítik a korszak több jeles politikusával (pl. Szemere Bertalan, Pulszky Ferenc, Újházy László) folytatott beszélgetések, amelyekre ugyancsak a gróféknál kerülhetett sor. A megyegyűlé-

sekre is eljár, ahol ebben az időben a vegyes házasságok kérdése volt napirenden, és nagy hatással voltak rá Újházy László szabad szellemű szónoklatai. Még nevelősködése idején, a Dessewffy család 1843-as vatai tartózkodásakor nyílik alkalma néhány hónapos joggyakorlat folytatására Nagy Gedeon borsodi alispán mellett. E pár hónap kivételes szakasz életében, mert ettől eltekintve egész pályája a tanítás, nevelés és közben természetesen a tudományos munka jegyében telik.

Eperjesről küldi Pestre az Athenaeumnak első kisebb írásait. Ezek részben szépirodalmi, részben történelmi jellegű (pl. Napó-

leonról, Thuküdidésről, Pestalozziról szóló), a nagyközönség számára írt munkák, ill. fordítások. A legkorábbi, bizonyosan tőle származó cikk 1840-ből való. 1841-ben az Athenaeum már mint dolgozótársát mutatja be.

Ugyanebben az évben a két Hundsdorfer testvér (Pál már a Magyar Tudományos Akadémia tagja) elhatározza, hogy érzéseiknek megfelelően német hangzású nevüket is magyarra változtatják. Közös levélben kérik Pest-Pilis és Solt t.e. Vármegyéket, hogy a *Hunnfalvi* nevet vehessék fel. Erre 1842-ben a Helytartótanácsból meg is kapják az engedélyt. A névváltoztatásról a Pesti Hírlap 1842.

május 12-i száma is hírt ad. (Érdekes, hogy később nevüket maguk önkényesen továbbformálják, s így alakul ki annak ma is leghasználatosabb Hunfalvy alakja).

Hunfalvy 1845-ben még egy protestáns teológiai vizsgát is tesz, majd Dessewffyektől megválva, barátjával, Greguss Ágosttal (a későbbi neves esztéta és pesti egyetemi tanár) Németországba utazik. Ez az út tanulmányainak végső befejezése. A téli szemeszterre beiratkozik a berlini egyetemre, ahol akkori érdeklődésének megfelelően elsősorban történelmi előadásokat hallgat. Bár talán már a 40-es években írt az iparegylet megbízásából egy föld-

rajzi összefoglalást is (kézirata elveszett), Hunfalvy a földrajzzal csak később kezdett komolyan foglalkozni. Érdekes adalék erre nézve, hogy soha nem tesz arról említést, hogy Berlinben hallgatta volna az akkor már Európa-hírű Karl Ritter földrajzi előadásait, akit pedig később a modern földrajz egyik megteremtőjének tartott, s akinek munkássága komoly hatással volt rá.

Németországban sokat utazik és sokat lát. A Rajna-vidék pezsgő gazdasági életét szemlélve „a gőz hatalmas központosító” erejét csodálja, s észreveszi a nyomában járó gyors társadalmi átalakulást is — egyik oldalon a gazdagság

rohamos halmozódását, a másikon pedig a hihetetlen nyomort. 1846 tavaszán Belgiumba és Hollandiába is átmegy, s végül néhány hónapot a tübingeni egyetemen tölt.

Amikor 1846 nyarán hazajön, már „várja” a késmárki líceum II. számú jogi tanszéke.

ÚTKERESÉS

Bátyja most sem felejtkezik el róla. Ő már évek óta Késmárkon tanított mint az addig egyetlen jogi tanszék tanára. Most a második tanszék megszervezése lehetőséget adott arra, hogy öccse is végzettségének és felkészültségének megfelelő álláshoz jusson.

Az ifjabb Hunfalvy nagy ambícióval és energiával veti magát a tanári munkába. Államtudományt és történelmet tanít az iskola jogi és bölcsészeti osztályaiban. „Elemében” van: aktívan részt vesz a város és megye társadalmi-politikai mozgalmaiban. Hamarosan tagja lesz a városi képviselőtestületnek és a megyebizottságnak is. A közélet eseményeiről gyakran tudósítja a Pesti Hírlapot és a pozsonyi újságokat. Természetes, hogy ilyen körülmények között a 48-as események is magukkal ragadják. Hangulatát és felfogását jól jellemzi a kassai Képes Újságba 48 késő tavaszán írt cikke, a *Futólagos tekintet történelmünkre*. Lendülete-

sen, széles ecsetvonásokkal, irodalmi igényességgel vázolja fel nemzeti történelmünk főbb sorsfordulóit, és jut el a „mához”. A XIX. századot jellemezve írja: „... pártos ármány tépedi a nemzetet, khínai nagy fal választja szét annak osztályait, s a legnagyobb rész tétlenségre van kárhoztatva, folyvást szolgál, szenved, sínylik.” De eljött 1848, és „a szabadság szelleme újra föltámad, trónokat ingat és dönt, s a nemzeteket zajlásba hozza”. Most élet és virágzás van a láthatáron, ha a nemzet „feladatát felfogja, s ezt megoldani nem gyáva, nem erőtlen”.

Az ősz folyamán meginduló harcokban ugyan nem vesz részt,

de amikor Schlick hadteste északról megkezdte előnyomulását, Madocsányi Pál Árva megyei főispánnal együtt Gömörbe menekül. A világosi fegyverletétel után viszont úgy érzi, nincs oka a bujdosásra, és visszatér Késmárkra. Ám nem folytathatja tanári munkáját. A líceumot bezárták, s Hunfalvy korábbi írásai és beszédei elegendő alapot jelentettek Szepes megye újonnan kinevezett főnökének, hogy felfüggeszse őt tanári állásából, sőt szeptemberben felségsértés, lázító elvek terjesztése stb. ürügyén Eperjesen börtönbe vettesse. Letartóztatása meglehetősen nagy vihart kavart. Kiszabadítására mozgalom indul. Előbb

a szepesi nők, majd a megye legtekintélyesebb emberei kérelmezik szabadlábra helyezését. Ennek ellenére hét hónapot tölt a börtönben anélkül, hogy vádemelésre kerülne sor, s végül a kassai katonai törvényszék rendeletére szabadul ki.

Fogsága napjait — sok elődjéhez hasonlóan — nem tölti tétlenül. Ekkor kezdi írni tekintélyes méretű és pozitívista történetírásunkban is számon tartott *Egyetemes történetét*, amit kiszabadulása után hamarosan befejez, és az már 1851—52-ben meg is jelenik három kötetben.

Élete a börtönben töltött hónapok után sem zökken vissza a

rendes kerékvágásba. Előbb Eperjesre internálják, majd visszatérhet ugyan Késmárcra, tanít is egy évet, de 1851 nyarán egy eperjesi gyűlésen a protestáns iskolák autonómiája mellett szónokol, mire felfüggesztik és rendőri felügyelet alá helyezik.

Egy évig hasztalan próbálja visszaszerezni tanári állását, pedig még az evangélikus egyházkerület és konvent is interveniál érdekében Albrecht főhercegnél, Magyarország akkori katonai és polgári kormányzójánál. Előbb reménykedik — ha nem is Késmárkon, talán Pozsonyban taníthat majd. Lassan azonban meg kell barátkoznia a gondolattal, hogy a fenn-

álló rendszer számára az ő tanári működése semmiképp sem kívánatos, és megélhetése érdekében más foglalkozás után kell néznie. Ismét a nevelősködést választja, és 1852 őszén elhagyva Késmárkot, a délvidékre utazik. Új Becsén tölt egy évet egy ottani kereskedő házában, majd megismeri Leiningen grófnét, az aradi vértanú Leiningen Károly özvegyét, s gyermekeinek nevelőjeként Pestre költözik velük.

Ezek a zavaros évek hozzák számára tudományos téren az első komolyabb elismerést. *Egyetemes története* sikert arat. Hamarosan újra kiadják (sőt 1887-ig összesen hétszer). Egyes iskolákban tan-

könyvként kezdik használni, bár nem sokáig, mert ezt a kormányzat rövidesen szigorúan megtiltja, hiszen „az egész könyv forradalmi izgatás az osztrák ház ellen”. A történelem áll érdeklődése homlokterében, és egy Anglia történetét tárgyaló munka megírását is tervezi. Bátyjának ír róla Pestre még Késmárkról 1851 decemberében: „Egyébiránt csak közlöm veled szándékomat, s miután a történelemírásnak akarom egész erőmet és életemet szentelni, ítéled és véleményed szerint, hajlandó vagyok más tárgyakat is felkarolni.” Ez a munka ugyan nem készül el, csak egy kisebb tanulmány a Magna Chartáról (1853),

de a levél fontos adalék arra nézve, hogy Hunfalvy még ekkor sem gondolt arra, hogy valaha is geográfus lesz.

A tanári állástól megfosztott Hunfalvyt persze nem bíztatja fényes anyagi lehetőségekkel a történetírói jövő. Még Új Becsén kiszámította, hogy egy, az *Egyetemes történetével* azonos terjedelmű munkát egy év alatt kellene megírnia, és a kiadótól ívenként 30—40 Ft-ot kapnia, hogy megélhessen. Ám a szokásos honorárium legfeljebb 20—25 Ft ívenként, s azt is egyre nehezebben lehet megkapni.

Pesten irodalmi tevékenysége szélesedik. 1855-ben *Család Könyve*

néven folyóiratot alapít, s abban három év alatt több mint húsz igen különböző tárgykörű tanulmányt publikál. A lap és a tanulmányok jellegére jól rávilágít Hunfalvy egyik levele (OSzK — Kézirattár), melyet még a szervezés stádiumában írt Kubinyi Ferenc-hez (neves tudomány és műpártoló, a Magyarhoni Földtani Társaság egyik alapítója és elnöke), felkérve őt, hogy legyen a lap dolgozótársa: „Szándékom van Greguss barátommal együtt népszerű folyóiratot megindítani, melyet Heckenast fog kiadni, s melynek célja: a magyar közönséget a tudományok összes ágai-ból vett, különösen pedig termé-

szetismeit népszerű értekezések által lassanként rendszeres tudományos munkák megolvasására és érthetésére fölképesíteni.”

A hangsúly tehát a népszerűsítő jellegen, az ismeretterjesztésen van, de kiemelhető a természettudományokra való utalás is. Hunfalvy — úgy tűnik — a Család Könyve hasábjain kezd közeledni a természettudományokhoz. Itt jelennek meg első geológiai és földrajzi jellegű cikkei, s a cikkek mögött feltétlenül egy igen intenzív önképzési periódus húzódik meg. A földrajz felé elsősorban a korban divatos oldalról, a felfedezések, utazások problémakörén át teszi az első lépéseket. Ez

a felfedező utazások második nagy hullámának a kezdete. Az új kontinensek helyett a már ismert határokon belüli fehér foltok feltárása a világszerte szerveződő expedíciók célja. S ezek az utazások nemcsak a nagyközönség figyelmét ragadják meg, de a földrajzi irodalom jelentős részét is az expedíciók eredményeinek (olykor kalandjainak) ismertetése teszi ki. Hunfalvy jó érzékkel találja meg ezt a láncszemet. Sok külföldi utazás ismertetésén túl kapcsolatot talál a korszak jeles magyar Afrika-kutatójával, Magyar Lászlóval. Levelez vele, majd pár évvel később (1857, 1859) az Akadémia megbízásából külön kötetekben

közreadja levelezését és naplótöredékét, valamint utazásai eredményeit. (Németül is megjelent 1859-ben Hunfalvy Karl Ritternek szóló ajánlásával!)

Az 50-es évek derekán másik jelentős vállalkozása a *Magyarország és Erdély eredeti képekben* c. kétkötetes németül is és magyarul is, Pesten és Darmstadtban megjelent dekoratív munkája. A Rochbock Lajos rajzolta több mint 100 művészi acélmetszetet Hunfalvy élvezetes »baedeker« jellegű szövege kíséri. Pár évvel később *Budapest és környéke* címen másik, hasonló kiadvánnyal is jelentkezik.

Rövidre fogva ennyi az, amit Hunfalvy az „asztalra tett”, mi-

előtt 1858-ban az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Ez a választás elsősorban a történész Hunfalvynak szólt. Mint az abszolútizmus idején feltűnt „ifjú” történetíró, együtt került az Akadémiába Szilágyi Sándorral, Ipolyi Arnolddal, Szabó Károllyal. Ezért némi meglepetést jelent, hogy székfoglalója tárgya földrajzi, s a jövőre nézve egyértelműen a »földirat« mellett kötelezi el magát.

Egész pontosan: *Strabón és Ptolemaiosz, Büsching és Ritter Károly nézetei a földiratról, vagyis a földirat tárgya és feladata* címen értekezik 1859. június 6-án. Úgy érzi, azért érte az Akadémia részéről a meg-

tiszteltetés, hogy a geográfiai tudomány meghonosításán fáradozzék. S azért adja e tudományról alkotott régi és újabb nézetek történeti összefoglalását, hogy így saját jövőbeni munkálkodásának programját is indokolja. Főleg Ritter földirati nézeteit ismerteti, mert maga is e felfogás szerint kívánja a geográfiát művelni. Fontos ezért kiemelni értekezéséből azt a tényt, hogy bár a ritteri földrajzot erős szálak kötik a történelemhez, Hunfalvy azt is hangsúlyozza, hogy a „geográfusnak a természetbuvárok vállaira kell állnia”.

A geográfia meghonosítása mellett élete fő feladatának tekinti az egész földre vonatkozó egyetemes

földirat, valamint „hazánkat különösen tárgyaló munka” megírását. Végül előadását zárva mondja: „Fájdalom, a mi irodalmunk még igen hátra van e tekintetben. Eddigelé nemcsak az egész földkereskséget tárgyaló oly munkánk nincsen, mely némi teljességgel bírna, s a tudomány mostani igényeinek valamennyire megfelelné, de még saját hazánkról sem bírunk Ritter szellemében írt munkát. A régebb és újabb időkben nálunk megjelent munkák rendesen csak politikai és statisztikai oldalról írják le hazánkat, természeti viszonyait csaknem teljesen elmellőzik. Sőt országunk természeti viszonyainak megis-

mertetésére a szükséges előmunkálatok is hibáznak még nagy részben. Nem bírjuk még országunk faunáját, flóráját, az ásványi és földtani, a meteorológiai és klimatológiai viszonyokról legfeljebb egyes értekezéseket mutatunk föl.”

Hunfalvynak a hazai földrajzi irodalom hiányosságairól adott tömör összefoglalása teljességgel helytálló, s érthető, hogy már az Akadémia 1859. decemberi nagygyűlése kimondja egy egyetemes földirati kézikönyv készítésének szükséges voltát. S ennek megírásával a következő évben az Akadémia „azon férfiút bízta meg, ki idáig a legnagyobb előtanul-

mányok jeleit adta” (Márki Sándor). Így kezdi el a munkát Hunfalvy első igazán nagy jelentőségű földrajzi művén, ami azután 1863–65 között 3 vaskos kötetben közel 2000 oldalas terjedelemben jelenik meg *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* címen.

Időközben egyéni élete is rendezett mederbe jut. Még 1857-ben abbahagyja a nevelősködést, és Budára költözik. Hamarosan meg-nősül. Egy budai gyógyszerész lányát — Schmidt Herminát — veszi feleségül, s házasságával anyagi helyzete is megnyugtatóbb lesz, mert mint Kozma Gyula írja, „családi tűzhelye a megélhetésre szükséges eszközöket részére biz-

tosítá”. S bár még a provizórium derekán jár az idő, Hunfalvyt 1863-ban a műegyetemre hívják a földrajz, statisztika és kereskedelmi történelem helyettes tanárának. Ismét megnyílt hát előtte a nyilvános tanári pálya, melyet most már haláláig nem is hagy el.

Úgy tűnik — élete révbe érkezett.

RÉVBE JUTVA

Munkássága egyre élénkebb. Miközben a földrajzba mind jobban „beledolgozza” magát, statisztikai tanulmányokat folytat. Az Akadémia beválasztja a Statisztikai Bizottságba, s ő lesz a szerkesztője

az 1861-ben meginduló Statisztikai Közleményeknek, később pedig több évig (1865–68) ennek utódát, a Statisztikai és Nemzetgazdasági Közleményeket szerkeszti mint „bizottmányi tollvivő”. Számos közleménye mellett öt önálló kötete is megjelenik a statisztika tárgyköréből, elsősorban a 60-as években.

Ahogy az önkényuralom szorítása lazul, Hunfalvy egyre inkább bekerül a közélet forgatagába, s mint 20 évvel korábban Késmárkon, úgy most is nagy lendülettel és becsületes lelkesedéssel tevékenykedik, ezúttal főként a dualista állam megteremtése körüli politikai-társadalmi mozgalmakban.

Növekvő súlyú tudományos munkássága jó háttér számára. Neve egyre ismertebb, népszerűbb. (1867-ben de facto ő volt Buda kiegyezés utáni első „polgármestere”, mert rövid ideig — amíg a megválasztott Házmán Ferenc amerikai emigrációjából haza nem tért — Hunfalvy vezette a budai városi adminisztrációt.)

Az Akadémia is méltányolja Hunfalvy erőfeszítéseit és eredményeit. Úgy ítéli meg, hogy *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* olyan horderejű munka, amely a magyar földrajztudományt egyszerre európai színvonalra emelte, és azt 1865-ben Marczibányi-díjjal tünteti ki, szer-

zójét pedig rendes tagjai sorába választja. Eötvös József, az Akadémia elnöke felszólítja Hunfalvyt hogy az egyetemes földrajz kézikönyvét is írja meg.

Nem sokkal később a műegyetemen rendes tanári státust kap (1866), de azután még egy lépést léphet fölfelé.

A pesti Tudományegyetem karai közvetlenül a kiegyezés után alapvető reformjavaslatokat dolgoznak ki és továbbítanak az új magyar kultuszminisztériumnak és vezetőjének, Eötvös Józsefnek. A Bölcsészettudományi Kar reformjavaslatában pl. 9 új — köztük egy földrajzi — tanszék felállítását kéri. A javaslatok jelentős

részének foganatja van, így pl. 1869-ben megalakul a Tanárképző Intézet (ez Eötvösnek is szívéigye volt). A Bölcsészettudományi Kar éppen az új intézettel kapcsolatos feladatokra hivatkozva 1870. március 8-án ismét kéri a tanszékek felállítását, és az egyetemes és összehasonlító földrajz tanszékére rögtön Hunfalvy Jánost javasolja (a többire pedig pályázat kiírását kéri). 1870. július 12-én megérkezik a jóváhagyás, ill. Hunfalvy kinevezése.

Jelentős dátum ez a magyar földrajztudomány történetében. Párizs (1809), Berlin (1825) és Göttinga után Európa 4. földrajzi tanszéke létesült Pesten. Persze

teljes joggal tette fel Teleki Pál 1922-ben a kérdést, hogy „...mind ez vajjon nem inkább a tudósnak szólt-e, mint meghatározni oly nehéz diszciplínájának?”. Nyilván inkább erről volt szó, mint ahogy korábban Párizsban és Berlinben is így történt. (A berlini tanszék például Ritter 1859-es halála után 15 évig — így 1870-ben is — betöltetlen volt.) A folyamatosan működő földrajzi tanszékek csak a század utolsó harmadában jelennek meg, s így a pesti, amely 1870 óta lényegében megszakítás nélkül működik, valóban az úttörők közé számít.

Hunfalvy az új tanszékkal komoly feladatokat, de ugyanakkor

megnövekedett lehetőségeket is kapott. Az egyetemen akkoriban csak elvétve voltak többé-kevésbé földrajzi jellegű előadások (pl. Kiss Ferenc a „katonaföldrajz” tárgyköréből adott elő). Az új professzor óráit évekig a történész hallgatóknak tartotta, mert a földrajzi szakképzést ekkor még nem választották külön a történelmitől. Így viszont jelentős számú, 40-50 főnyi hallgatója volt átlag heti hét órában tartott előadásainak és gyakorlatainak. Előadásai témaköre igen változatosan alakult. A képzési rend előbb három-, majd 1883-tól négyéves ciklusainak megfelelően igyekezett a földrajz minél több részterületét meg-

ismertetni a hallgatósággal. Így a főkollégiumok — legalábbis cím szerint — 3-4 évenként ismétlődtek. Az *Egyetemes és összehasonlító földrajz*, *Magyarország és Európa földrajza* egyetlen ciklusból sem hiányzott. De ezek mellett rendszeresen sor került valamelyik kontinens (esetleg annak kisebb részlete) és a földrajz történetének előadására. Az 1873/74-es év nyári félévében pedig már *Egyetemes néprajz* címen is hirdetett kollégiumot, elsőként juttatva így szót az etnográfának a magyar egyetemi oktatásban. (Később más néprajzi témájú előadásai is voltak, pl. 1883-ban a *Balkán etnográfiját* adta elő.) A régi egyetemi tan-

rendek tanúsága szerint Hunfalvy 37 féléves professzorsága alatt összesen 19 különböző témakörből tartott előadásokat. Rendszeresen vezetett földrajzi gyakorlatokat is (részben a tanárképezdében), de ezek közelebbi tárgyköreiről nincsenek feljegyzések.

Az előadások anyagának összeállítása, a széles körű irodalmi tájékozódás nyilván — főként professzorsága első éveiben — erősen igénybe vették Hunfalvyt, ugyanakkor a geográfia újabb és újabb területeire vezették, s ezzel nemcsak tudásanyaga, de földrajzi látóköre is szélesedett. Azt lehet mondani, hogy a földrajzban teljesen autodidakta Hunfalvy önkép-

zése most teljesedik ki, s most válik igazán geográfussá.

A 70-es évek elejének másik fontos eseménye Hunfalvy életében, de egyúttal a hazai földrajztudomány fejlődése szempontjából is, a Magyar Földrajzi Társaság megalakulása. Tóth Ágoston, a kiváló térképész, aki 1871 nyarán Hunfalvyval együtt részt vett a geográfusok első, Antwerpenben rendezett nemzetközi kongresszusán, még azon év decemberében tartott akadémiai székfoglaló beszédében javaslatot tett a társaság megalapítására: „Az elforgácsolt erők egyesítésére felszólítom Hunfalvy János barátomat, hogy geográfiai társulat alakítása által az

egy es erők et összpontosítsa.” A felhívás nyomán Hunfalvy és néhány, a földrajzhoz közel álló magyar utazó és tanár rövid idő alatt 250 tagot toborzott a leendő társaságba, úgyhogy az 1872. május 12-én már megtarthatta alakuló közgyűlését, s Hunfalvyt mindjárt elnökévé választotta.

A Földrajzi Társaság létrehozásával Hunfalvy újabb lépést tett, és további lépések lehetőségét terem tette meg, hogy akadémiai székfoglalójában kifejezett célját — a földrajztudomány Magyarországon való meghonosítását — elérje. Immár nemcsak a jövőendő földrajz tanári nemzedék felkészítése, hanem a földrajz iránt érdek-

lódó szélesebb közvélemény formálása, sőt a magyar földrajztudomány fejlődési irányának meghatározása is csaknem kizárólag az ő kezében összpontosult.

Így az 1870-es évek elejétől mint szaktudománya vitathatatlanul elsőként elismert hazai képviselője és szaktekintélye, egyben az egész magyar tudományos életnek is legelső vonalába került.

TUDOMÁNYOS ÉLETÜNK ÉLVONALÁBAN

Hunfalvy munkaképességének teljében van. Mintegy 200-ra tehető összes publikációjának jó 40%-a 1872 után, tehát élete utolsó 16

évében születik, köztük sok, egész életműve szempontjából nagyfontosságú tanulmány, valamint legnagyobb lélegzetű munkája, a már befejezetlenül maradt *Egyetemes földrajz*.

Korábban igen sokirányú munkásságában egyre inkább a földrajzi téma válik uralkodóvá, s magukban a földrajzi művekben is mind áthatóbban érezhető a földrajzi szemlélet. A különböző részterületekkel (pl. folyószabályozás, az erdők és az éghajlat problémája stb.) foglalkozó tanulmányaiban a földrajzi tényezők közötti kölcsönhatások vizsgálatára, összefoglaló művében a szintézisre való törekvés figyelhető meg.

Ennek ellenére nincs szó arról, hogy munkássága egysíkúvá válna. Még a 70-es évek közepén is jelennek meg statisztikai cikkei, nemzetgazdasági kérdéseket taglaló publikációi pedig még a 80-as évekből is olvashatók. Sőt, munkásságának egy egészen új oldala csak ekkor kezd kibontakozni. 1869-es kísérlete után 1873-tól egymás után jelennek meg az elemi polgári, ipari stb. iskolák és gimnáziumok számára írt *tankönyvei*. Volt amelyik átdolgozott formában azután hat kiadást is megért. Legutolsó tankönyve, amely az időközben bekövetkezett (és a földrajzoktatás szempontjából igen mostoha viszonyokat teremtő) tan-

ügyi reform szellemében készült, már csak halála után jelent meg.

Érdekes, hogy cikkei többségét, s általában a jelentősebbeket, nem az általa vezetett társaság folyóiratában, a Földrajzi Közleményekben jelentette meg. A Család Könyve 1857-es megszűnése után főleg a Budapesti Szemlében és a Természettudományi Közlöny hasábjain publikált. A Földrajzi Közlemények 1888-ig megjelent füzetekben közölt 302 tanulmány közül csak 18 alatt olvasható Hunfalvy neve. Ezek közül is 8 a »földrajz körében tett előző évi munkálatokat«, lényegében az előző évi felfedező utazások eseménytörténetét foglalja össze. Bár ezek

akkoriban a szélesebb közönség érdeklődését kiváltó és a földrajzba szervesen beletartozó kérdéseknek tűntek, e krónikák semmiképp sem tartoznak Hunfalvy tudományos csúcsteljesítményei közé. A Humboldt, Ritter és Peschel geográfiai nézeteit elemző 1873-as, valóban fontos tanulmányán túl legfeljebb még két néprajzi cikke érdemes említésre a Földrajzi Közleményekből.

Szaporodnak a Hunfalvy tollából származó kongresszusi beszámolók. Ő, mint a magyar földrajz kiemelkedő alakja, sok külföldi konferencián képviseli nemcsak geográfiánkat, de sokszor a magyar kormányt is. Kétségtelen,

hogyan az ilyen alkalmakon kiválóan láthatta el feladatát. Nagy nyelvtudása mellett nyugodt, kiegyensúlyozott személyisége — talán úgy is fogalmazható — diplomáciai érzéke mindig jelentős szerephez juttatta a nemzetközi fórumokon. Felsorolni is hosszú ezeket az eseményeket, s így a teljesség igénye nélkül álljon itt annyi, hogy résztvett a hágai (1869), pétervári (1872), párizsi—londoni (1885) statisztikai kongresszusokon, s az utóbbin felállított Nemzetközi Statisztikai Intézet szervezésében szerzett érdemeiért annak tiszteletbeli tagjává választották. A már említett antwerpeni földrajzi kongresszus után ott volt a

Párizsban (1875) és a Velencében (1881) rendezetten is. Valamennyi kongresszuson alelnökké választották, a rendező országok kormányai pedig kitüntették. Az 1873-as és 78-as párizsi világkiállításon zsüritag volt, sőt utóbbi alkalommal a földrajzi csoport elnöke. Hat európai és a Buenos Aires-i Földrajzi Társaság választotta levelező, ill. tiszteletbeli tagjává.

Nevének külföldön való megismeréséhez természetesen nagyban hozzájárultak ott megjelent és általában idegen, főként német nyelvű (több mint 20) dolgozatai. Elsősorban osztrák és német folyóiratokban publikált. Hunfalvy he-

lyesen érezte, hogy a magyar tudomány (s egyáltalán Magyarország) külföldi megismertetése és elismeretése megköveteli a nyelvi korlátok átlépését. Ezért indítványozta a Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kivonatának kiadását, s az 1882 óta *Abrége* címen rendszeresen meg is jelent. A Magyarországról külföldön, elsősorban Nyugaton elég széles körben elterjedt téveszmék, amelyek a hazát irreálisan elmaradottnak mondták, mindig nagyon bántották. Ezek eloszlatását nemcsak általában várta külföldön is terjesztett tudományos irodalmunktól, hanem konkrét esetekben széles tudományos felkészültséggel lépett fel

cáfolatukra. Életrajzírói rendszerint megemlítik Kiepert német kartográfus tanárral folytatott példás polémiáját, amikor az a magyarságot durván becsmérő (és közzétett) nyilatkozat kíséretében visszaküldte a Magyar Földrajzi Társaság díszoklevelét. Hunfalvy magyarsága öntudatos, de józan magyarság volt. Nem mellverdeső és nem fennhéjázó. Bár „kivülről” jött, nagyjából és egészében reálsan látta a nemzet helyzetét. Tudta, hogy az előrelépés nem nagyhangú nyilatkozatok, hanem csak kitartó, kemény munka árán lehetséges. Vállalta ezt a munkát, sőt példaadóan végezte, s ezzel adta legékesebb bizonyítékát hovatar-

tozásának, melyet egyszer így fogalmazott meg: „...én ugyan vérem szerint német származású vagyok, de tiltakoznám, ha teljes és tökéletes magyarságomat kétségbe vonná valaki. A Duna is német hegységből ered, de Pozsonytól kezdve Orsováig magyar folyam. Én is a magyar Alföldre lefutott hegyi patak vagyok. Azt akarom, hogy mindenki így értse, hogy mi voltam és mi vagyok most.” (Idézi Király Pál.)

Hunfalvy már a kiegyezés előestéjétől kezdve egyre gyakrabban kapja idehaza az egyre megtisztelőbb (és feltétlenül megérdemelt) kinevezéseket és címeket, s nem is mindig a tudományos élet

terén. Ez a tény arra mutat, hogy a 67-et eredményező politikai mozgalmak és a 67-ben megvalósult dualista államrendszer nem álltak távol saját politikai elképzeléseitől. Bár pontos pártállására nézve nem nagyon találni utalásokat, de cselekvő részvétele a belsőleg önálló magyar állam megteremtésében, majd aktív közéleti munkássága annak keretei közt, félreérthetetlené teszik, hogy nagyjából és egészében igenli 67 politikáját és kapitalizálódó társadalmát. Viszont azt is világosan kell látni, hogy ez nem jelenti Andrássy vagy Tisza kormányának elvtelen támogatását, vagy e kormányok kultusz-minisztériumai (Eötvös, Trefort)

működésének és valamennyi intézkedésének feltétlen (vagy akár feltételes) helyeslését. Csengery Antalnak írja egyik levelében 1868 márciusában (OSzK Kézirattár): „... úgy látszik alapos a panasz, hogy a kinevezésekben nagyon szerencsétlenek, s kivált Lónyay és Eötvös minisztériumában, azt mondják, nagyon sok alkalmatlan ember van.” A Duna budapesti szakaszának szabályozása tárgyában 1877-ben írt könyvecskéjében pedig olyan kemény hangot használ a kormány és a főváros vezető szerveinek pénzügyi politikáját, valamint a szabályozások körül viselt dolgait illetően, hogy azt talán csak a nyilvánvaló

építő szándék és a tudományos igényű érvelés mentheti. S jóllehet, többször választási elnökséget vállal (viszont képviselőséget soha) Budapest több választókerületében, ez nem jelenti azt, hogy társadalmát problémamentesnek látja. Sőt, szerinte az „újkori állam” sokkal nagyobb lépésekkel fejlődik, mint a társadalom. A néposztályok ellentétei a kimondott jogegyenlőség ellenére fokozódnak — mondja vihart kavart, és részben félreértett rektori beiktatási beszédében 1887 szeptemberében. A társadalom gyökeres átalakítását, „regenerációját” kívánja a jövő érdekében. Az út azonban, amit javasol, jellegzetesen a mély-

ségesen humanista és idealista polgár megoldása: az igaz, a szép, a jó kultuszára van szükség, s erre a legmegfelelőbb hely — mely tehát a társadalmi regeneráció kiindulópontja lehet — az egyetem.

S az egyetem, melynek falai közt tartott előadásain érte el talán legkiemelkedőbb földrajzi teljesítményeit, sem fukarkodott az elismeréssel. Már rektorsága előtt először tiszteletbeli bölcsész tudor (1873), majd dékán (1875/76) és prodekán volt. A mindig derűs és nyugodt Hunfalvy sokak bizalmát és ragaszkodását élvezte. Volt hallgatói későbbi megnyilatkozásaiban és a pályatársak visszaemlékezéseiben

is mindig hangot kap Hunfalvy-
nak mint embernek feltétlen tisz-
telete.

Az ország szellemi életében való
igen aktív részvételére még sok
további példa hozható fel. Tagja
az országos közoktatási tanácsnak,
a budapesti elemi és polgári is-
kolai tanítóképzők ig. tanácsosa, és
rendszerint a képesítők elnöke, az
evangélikus iskolák érettségi kor-
mánybiztosa. Elindítója, szerkesz-
tője, szerzője sok neves kiadói vál-
lalkozásnak (pl. Hellwald: *Föld és
népei* átdolgozásának vagy *Az
Osztrák-Magyar Monarchia írásban
és képen* címen induló sorozatnak
stb.). Széles körű elismertségére
mutat, hogy a budai házához veze-

tő utcát már életében róla nevezték el.

Úgy tűnik, a 70-es évek elején fokozatosan felszaporodott munkája egy idő után már túlzottan igénybe vette szervezetét. Bizonyára felesége halála (1873) is hozzájárult, hogy 1875 telén egy tüdőgyulladás kis híján végzett vele. Lappangó szívrendellenességek maradtak utána. Később makacs szembaj kínozta hosszabb ideig, már-már szemevilága elvesztésével fenyegetve. Végül azonban szervezete még egyszer győzött a betegségekkel, s az ősz professzornak módjában volt megkísérelni, hogy Eötvös József korábbi felszólítására megírja *Egyetemes földrajzát*.

Munkája bevezetőjének szánta az *Ég és föld* címen 1873-ban megjelent csillagászati földrajzot. A könyv azonban nem aratott osztatlan elismerést, s a kritika — akadémiai díja ellenére is — érezte a szerzővel, hogy bár lényegi tévedésekről nincs szó, azért az alaposabb természettudományi és matematikai képzettség nem ártott volna a munkának. Talán ez szeghette kedvét Hunfalvynak, talán a következő kötetekhez való anyaggyűjtéssel foglalkozott, vagy egyéb munkái hátráltatták, mindezenesetre a következő rész megjelenése késett. Ennek tárgya — mai terminológiával élve — általános természeti földrajz lett

volna, beleértve a biogeográfiát is.

Ilyen körülmények között merült fel az ötlet E. Reclus *La Terre* címen 1867-ben megjelent, s azóta több javított kiadásban napvilágot látott és világsikert aratott élvezetes (szinte művészi) stílusban megírt, igen jól szemléltetett, s a szerző széles körű saját kutatásaival is garantált könyvnek lefordítására. Hunfalvy is támogatta a gondolatot, sőt a fordítást maga lektorálta, és színvonalas tanulmányban mutatta be az 1879-ben magyarul megjelent *Földet*.

Ezek után Hunfalvy egy 5 kötetes leíró földrajzot tervezett *Egyetemes földrajz* címen kiadni, amely-

ből 3 kötet Európát, 2 a többi kontinenst tárgyalná. Hatalmas energiával dolgozott, és 1884-ben már megjelent az első kötet, amely Dél-Európát tartalmazza, majd két év múlva a második: *A magyar birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Az első két kötet nagy elismerést váltott ki, hiszen nyilvánvaló lett, hogy Hunfalvy egy hazánkban eddig páratlan, de szükséges földrajzi vállalkozást valósít meg magas nemzetközi színvonalon. A 3. kötet anyaga is együtt volt már, s a szerző az összeállítással foglalkozott, midőn 1888. december elsején az egyetemen rosszul lett. Ártatlan meghűlésnek indult a baj, de tüdőgyulla-

dás lett belőle. Állapota gyorsan rosszabbodott, s nem sokkal azután, hogy fiatal munkatársával, Thirring Gusztávval még beszélt könyvének harmadik kötetéről, december 6-án meghalt.

Két nap múlva hatalmas tömeg kísérte utolsó útjára a Német-völgyi-temetőbe.

AZ ÉLETMŰ

Keleti Károly „panaszolja” Hunfalvyról mondott akadémiai emlékbeszédében, hogy midőn arra készült, és összegyűjtötte Hunfalvy munkáit, kocsiderékkel kellett azokat budai lakására szállítani. Valóban, már csak terjedelmét szemlélve is hatalmas életművet hagyott hátra. Keleti összeállítása szerint 35 önálló kötete jelent meg, s ebből a három legvaskosabb önmagában több mint 5000 oldalt tesz ki. 150—200 között lehet a folyóiratokban, újságokban és egyéb kiadványokban publikált

tanulmányainak, cikkeinek száma. Életútjából is kiviláglik, hogy ez az életmű igen sokszínű. Hiszen a pedagógiától a történelmen, statisztikán, nemzetgazdasági kérdéseken, néprajzon, politikán át a földrajzig, annak több rész- és sok rokontudományáig (geológia, éghajlat, csillagászat stb.) ível írásai témaköre. Kétségtelen, hogy ezen belül a földrajz a döntő szó. Hozzávetőleges számítások szerint önálló műveinek 75%-a, egyéb dolgozatainak mintegy 2/3-a leginkább a tágabban értelmezett geográfia fogalomköréhez kapcsolódik.

Munkáinak ilyen számszerű megoszlásán túl élete delén kiteljesedő pályája és a tudományban

elért fő eredményei a földrajztudományban biztosítják számára a legelőkelőbb helyet. Hunfalvy János tehát mindenekelőtt földrajztudós volt.

A FÖLDRAJZTUDÓS

Már a bevezetőben is szó volt arról, hogy sem Hunfalvy földrajzi teljesítményeinek, sem a magyar földrajz fejlődésében játszott szerepének megítélésében nem alakult ki eddig teljesen megnyugtató és egyértelmű álláspont. Méltatói általában elismerték munkásságának sok vonatkozásban úttörő voltát, emlékeztek rá mint a teleo-

logikus jellegű, összehasonlító, leíró földrajz nagy nemzetközi hírnév mesterére, de bírálták is e Rittertől származó (ill. szisztematikusan általa kifejtett) elv átvétele és alkalmazása miatt. Egyrésztől méltányolták a leíró földrajzban elért eredményeit, másrésztől elmarasztalták műveinek túlzottan leíró jellegét. Sokan kiemelték életművének sokszínűségét, feldolgozott témáinak sokoldalúságát, mások ugyanakkor és ugyanazért enciklopédizmussal vádolták. Meglehetősen vegyes álláspontok vannak abban a vonatkozásban is, hogy adott-e munkássága egyáltalán új szempontokat a XVIII században virágzó,

de hazánkban a XIX. századra is bőven áthúzódó államismék kor-
szakához képest? Míg egyesek
műveinek hatalmas forrásgazdag-
ságát és szerzőjük rendkívül széles
irodalmi tájékozottságát dicsérik,
mások az önálló kutatásait hiányol-
ják. Gyakran visszatérő megállá-
pítás vele kapcsolatban, hogy ő a
magyar geográfia természettudo-
mányos irányának megteremtője,
földrajztudományunk természet-
tudományi alapokra helyezője.
Viszont már életében is meg-meg-
vádolták természettudományi di-
lettantizmussal. Elismerő szavak
nyugtázták az első magyar egye-
temi földrajzi tanszék megszerve-
zése, fejlesztése körüli tevékeny-

ségét, tehetséges és eredményes törekvését, hogy színes és színvonalas előadásaival a földrajz iránti szeretetet és elhivatottságot csepegtesse a hallgatókba. De tárgyilagos megállapítások arról is olvashatók, hogy Hunfalvy János nem teremtett földrajzi iskolát, s életművének nem akadt folytatója.

Így festenek a teljesség igénye nélkül csokorba gyűjtött szélsőséges álláspontok Hunfalvy életművét illetően. A sokféle vélemény igen eltérő tövekről sarjadt, és sokféleségük minden bizonnyal részben azzal magyarázható, hogy Hunfalvy munkásságáról kellő történelmi távlatból, valamelyest is a részletekbe ható feldolgozás

Fodor Ferenc kéziratok munkájától eltekintve tulajdonképpen nem készült. Ugyanakkor az is tény, hogy a magyar földrajztudomány fejlődését, vagy annak valamely korszakát bemutató tanulmányok szerzőinek Hunfalvyról adott értéktételei, ha híjával vannak is a részletesebb elemzésnek, nagyon sok lényeges gondolatot vetnek fel. S bár sokszor ellentmondásosak, végső kicsengésükben többségükben pozitívek.

A különböző megállapítások valóságtartalma és súlya az életmű egészének értékét illetően csak úgy ítéltető meg helyesen, ha Hunfalvy műveinek születési körülményeit szélesebb összefüggések-

ben is vizsgáljuk. Mire építhetett szerzőjük, milyenek voltak a rendelkezésre álló hazai alapok, hol állt a nemzetközi geográfia, mik voltak a társadalom elvárásai a szerzővel és műveivel szemben?

Hunfalvy sem léphetett ki korából, de vajon mindenben és mindig lépést tartott-e vele?

HUNFALVY FELFOGÁSA A FÖLDRAJZRÓL

Az a tény, hogy Hunfalvy életében gyakran idézte Strabon mondását, amely szerint „ha van tudomány, mely méltó, hogy vele a bölcs foglalkozzék, úgy bizonyára a földrajzi tudomány az” — arra mutat, hogy mindig súlyt helyezett a föld-

rajzzal kapcsolatos elméleti tisztánlátásra. Ez önmagában is lényeges mozzanat. A sikeres művelés érdekében először világossá akarta tenni a tudomány lényegét, feladatát és szerepét. S ezt nemcsak saját munkássága szempontjából tartotta fontosnak, hanem az egész magyar földrajztudomány előrehaladása céljából is. Nem véletlen tehát, hogy mind első akadémiai székfoglalójában (1859), mind a frissen alakult Magyar Földrajzi Társaság első előadóülésén (1873. február) ilyen témával foglalkozott. Társasági felolvasása mint a meginduló Földrajzi Közlemények nyitó tanulmánya jelent meg, és a szélesebb nyilvánosságnak is bemutatta,

hogyan látja az elnök „a földrajzi tudomány jelen állását”, s milyen szellemben gondolja annak sikeres művelését.

Kétségtelen, hogy mindkét esetben Karl Ritter alakja, ill. felfogása áll a tanulmányok közép-pontjában. A mélyrehatóbb vizsgálat azonban számos differenciát is feltárhat a másfél évtizedes különbséggel született fejtegetések között. 1859-ben Ritter felfogását mint a két évezred óta létező és alakuló földrajztudomány fejlődési csúcspontját mutatja be. Olyan felfogás ez szerinte, amelyben kiteljesednek az ókor híres geográfusai által felvetett gondolatok, és amely messze túllép a

XVIII. század (Büsching Erd-beschreibungjával jellemezhető) politikai-statisztikai kompilációinak szegényes gondolatvilágán.

1873-ban Ritter mellett Humboldt és röviden O. Peschel nézeteit elemzi. Humboldt iránti tisztelete régi keletű, hisz már 1856-ban a Család Könyvében róla írja legkorábbi földrajzi vonatkozású cikkei egyikét. Peschel munkái később születtek, így nézetei is később terjednek, inkább csak a 70-es évek derekától. Humboldtról való fejtegetéseinek végkövetkeztetése, hogy „Humboldt a természet titkainak kutatásából indult ki, a természet sokféle változó jelenségeiben kereste az egységet,

a törvényszerűséget”, s így a természettani földrajz megalapítója. Ritter viszont „a fősúlyt a szellemi tényekre, a történelmi tanulmányokra, a természet és történelem belső kapcsolatának, kölcsönös viszonyainak kifürkészésére fektette”, s a történelmi és összehasonlító földrajz tulajdonképpen megteremtője. Bár a humboldti geográfia-íról is a teljes elismerés hangján szól, s Peschelt is úgy mutatja be, mint aki az újabb időkben „a szorosb értelemben vett összehasonlító földrajznak veté meg alapját”, a dolgozat fő része mégis Ritter elveit elemzi, tőle idéz — mintegy illusztráló példaként — hosszabb részeket, s eléggé nyilvánvaló,

hogy most is úgy véli: a ritteri eszmék termékenyíthetik meg leginkább a földrajzi kutatást.

Az sem hallgatható el, hogy 1859-ben az Akadémiába frissen bevásztott Hunfalvy Ritter — egyébként alapvetően történelmi beállítottságú — földrajzából inkább a természeti vonatkozásokot emeli ki, és e fejtegetései végén jut el a már idézett konzekvenciához, hogy „a geográfusnak a természetbúvárok vállaira kell állnia”. 1873-ban viszont a földnek az „embervilágra” gyakorolt hatásai és vele együtt a kérdés filozófiai oldalai kerülnek előtérbe.

Lássuk tehát kissé közelebbről ezt a Hunfalvy által vezérgondola-

tul választott és ajánlott ritteri „földiratot” (ahogyan Hunfalvy korábbi munkáiban még a földrajzot nevezi)!

Hunfalvy maga is idézi a földrajz ritteri meghatározását, amely az ő fordításában így szól: „A földirat földünk, s az egyes földterületek viszonyainak tudománya vagyis oly tudomány, mely leginkább földünk felületének téreivel foglalkozik, mennyiben ezek bizonyos erőkkal felruházvák s a természet bármely országához tartozó s bármily alakú tárgyakkal meg-
rakvák.”

A rövid (és kissé régies fogalmazású) meghatározás önmagában még keveset mond e felfogás lé-

nyegéről. Ehhez részletesebben meg kell világítani néhány benne szereplő fogalmat.

1. A föld — mondja Ritter — „a világegyetem, a kozmosz része, a természet alzata, az emberek és nemzetek bölcsője, hazája, az emberi nem lakóhelye. Tehát egyrészt a természeti erők és törvények sokféle működésének, másrészt az emberek cselekvéseinek és az isteni kijelentésnek a színhelye.” De mint ilyen nem passzív tűrő és befogadó, hanem a legfőbb célszerűség tárháza, „az isteni bölcsesség kijelentése látható világ alakjában”, s az emberiség „nagy nevelőháza”. Úgy van teremtvé, előkészítve, hogy rajta az emberi

nem elterjedhessen, fejlődhessen. Tehát a földnek erkölcsi rendeltetése van, ezért szükségszerűen „felsőbb szervezettel” kell rendelkeznie. S a földrajznak feladata, hogy a földet így *mint sajátosan szervezett és folyvást fejlődő természeti testet* tekintse és vizsgálja.

2. A vizsgálatnak ki kell terjednie a föld minden *viszonyára*, nevezetesen a világegyetemhez, a természethez és az emberi történelemhez való viszonyára. Ezeket azonban nemcsak leírni szükséges, hanem közöttük az oki kapcsolatot is kimutatni. *Kell tehát, hogy a földrajz „annak amit leír törvényévé emelkedjék”.*

3. A definíció hangsúlyozza, hogy a földrajz a *földi terekkel* foglalkozik, ki kell tehát mutatnia azok számtani (nagyság, távolság) és mértani (alak, idom) viszonyait, a terek anyagi kitöltéseit (ezeken a természeti erőket, a természet ún. három országát — földkéreg, növény- és állatvilág — és az embervilágot érti) és azok elterjedési köreinek törvényszerűségeit.

Ritter különböző — főleg elméleti — munkáinak tanúsága szerint mindezek beleértendők a földrajzról adott meghatározásába. Ezzel egyben világossá válik a szerző határozottan idealista (sőt vallásos) alapállása, aki végül is a magas erkölcsi rendeltetésű föld

és terei anyagi kitöltéseinek sokféle viszonyából alapvetően egyet ragadott ki: a természet és történelem belső kapcsolatának problémáját. Ritter alapkérdése tehát Peschel megfogalmazásában az, hogy „vajjon az emberi nem művelődésének menetét nem szabályozza és határozza-e meg a színhely, melyre az egyes nemzetek helyeztettek?”. A fentiekből már nyilvánvaló, hogy Ritter a kérdésre igennel felel. S ha ez a színhely (a föld) az isteni célszerűség tárháza, akkor igaza van Peschelnek abban is, hogy itt tulajdonképpen földrajzi teleológiával állunk szemben még akkor is, ha maga Ritter tiltakozott az ellen, vagy legalábbis

korai kísérletnek tartotta, hogy a földrajz a föld arculatából a teremtő szándékait igyekezzen kiolvasni.

Kétségtelen, hogy Ritter viszonylag széles körben alkalmazta a földrajzi összehasonlítások módszerét (földrajzát is összehasonlítósnak nevezte), de általában egyoldalúan azzal a céllal, hogy így még jobban megvilágítsa az egyes földrajzi tényezőknek az emberi fejlődésre gyakorolt hatását. Bár méltatói szerint (pl. Havass^r Rezső) Ritter nem utasítja el a természet és történelem kölcsönhatásának gondolatát, hatalmas terjedelmű műveiben ennek a kapcsolatnak rendszeresen csak az egyik oldalát

szemléli, s így merev földrajzi determinizmusa nyilvánvaló.

Külön említést érdemlő még Ritternek az a saját felfogásából logikusan következő megállapítása, hogy „Az ember az őt szülte hazai földnek is tüköre, terménye, képviselője. A nemzetekben a haza tükröződik”. Ha ez így van, akkor a nemzeteknek létérdeke országaik földjének ismerete, hiszen az nemcsak múltbeli sorsukat határozta meg, de jövőbeli fejlődésüket is befolyásolja. Ez a konklúzió egyben határozott, és bár helytelen elvi alapokról kiinduló, de végeredményben hasznos programadás a hazai föld jobb megismerése, földrajzi kutatása érdekében.

Hunfalvy mindezekkel nagyjából és egészében egyetért. Hozzásegíti ehhez idealista (és késői éveiben fokozódóan vallásos) világnézete és alapvetően történelmi jellegű előképzettsége. Helyenként mégis előtűnő halk kritikája ezért kevésbé szól az elméletnek, sokkal inkább a megvalósítás tökéletlenségeinek. Mert mint Ritter fő művéről a *Die Erdkunde* ...-ról írja: „Azt óhajtanók, hogy benne az anyagok megválogatásában és elrendezésében nagyobb egyszerűség, a részletekben arányos mérték legyen.” Bírálataival a lényegre tapintott: hiszen bármily sok és indokolt bírálat érheti is Ritter földrajzi felfogását, az azért tény,

hogy az államismék korszaka végén tudatosan akart a földrajz számára igényes vezérgondolatot alkotni. Olyan gondolat ez, amely megköveteli az összefüggések feltárását, törvények leszűrését, s kiragadhatja a geográfiát jellegtelen és a tudományosság követelményeitől már a XIX. század elején is alaposan elmaradó leíró szakaszából. Ám Ritter maga semmiképpen sem tudta megvalósítani saját elveit. A legszélesebb topográfiai, történelmi forrásanyagot feldolgozó s a 19. kötetnél félbemaradt földrajzában a leíró adattömegben lényegében elveszett az eszme.

De ha nem is bírálta Hunfalvy a Ritter féle elveket, sőt célként

tűzte maga elé az annak szellemében való alkotást, sok tény szól amellett, hogy munkásságában nem alkalmazkodott mereven e vezérfonalhoz, és sokkal inkább követte a földrajzi összehasonlításokat Ritternél jóval szélesebb körben alkalmazó Peschelt. Mert ha kevesebbet is értekezett Peschelről, annál többet hivatkozott rá, és idézte újabb munkáit egyetemi előadásain is.

Bár Hunfalvy János többször összefoglalta — többé-kevésbé a fentiek szellemében — kutatási elveit, de tény, hogy ezeket nem értelmezte dogmaként, s ha a tudományos igazság keresésében korlátnak érezte, akkor minden további nélkül el tudott tekin-

teni tőlük. Néhány példa erre. 1856-ban a Család Könyvében írt cikket *Földünk fő korszakai* címen. A tanulmány első mondata így hangzik: „Isten teremtette a világot és ennek parányi részét, földünket.” De a szöveg úgy folytatódik, mintha az első mondat nem is lenne, és a Laplace-elmélet szellemében ír a „gőzállapotról”, a kihűlésről stb. — tehát a kor színvonalán álló földszármazást és fejlődést vezet le. Másik alkalommal — egy a 70-es években tartott összehasonlító földrajzi egyetemi előadásán — Ritterre utal, aki szerint minden úgy van teremtve, hogy az emberiség fejlődésére a legalkalmasabb legyen. Ehhez az-

után hozzáfűzi: „Ő természetesen nem keresi a természeti törvényt, pedig ennek kell tulajdonítani a föld alakulását.”

De nemcsak a feldolgozás folyamatában tér el a korlátként mutató elvektől, hanem végül maguk az elvek sem olyan szélsőségesek már, amikor Hunfalvy megfogalmazásában olvashatók. A földrajzról 1880-as egyetemi előadásán adott és Havass Rezső által idézett kimerítő meghatározásában érződik a ritteri hatás, ott bujkál a ritteri terminológia, de a reális tőlajtól nem szakad el, benne (akár tudományos munkássága egészében) a fideizmusnak tett engedmény nem tapasztalható.

Ime a meghatározás. „A földrajz foglalkozik a föld felületének fejlődésével, s fölemlíti azon tényeket is, melyeket különben a geológia kutat. Tárgyalja továbbá a földrajz a különböző állatok és növények elterjedését. Hasonlóképp vonatkozásban van az anthropológiával is, amennyiben a földet, mint az emberi nem lakóhelyét, mint az emberi történet színhelyét is tekinti. S éppen ez irányban fejtheti ki és fejti ki a földrajz működését a legmagasztosabb cél által vezéreltetve, a mennyiben azt akarja kimutatni, hogy a föld felületén levő alakulatok, a földrajzi tényezők mily befolyással vannak az emberi nem fejlődésére,

a nemzetek művelődésére, a politikai és állami viszonyok haladására; szóval, hogy a függélyes és vízszintes tagozódásnak milyen befolyása volt a népek történetére és fejlődési viszonyaira, s miközben ezeket kutatja, észreveszi, hogy a népek és országaik között szoros összefüggés és hasonlatosság van, hogy az ember országának szülötte s annak jellegét viseli magán. Ebből láthatni, hogy a földrajzban való haladás okvetlenül föltételezi a politikai történetben való jártasságot is.” (Idézi Havass Rezső.)

Hunfalvy azért fordult a földrajz lényeges elméleti kérdéseit illetően a külföld felé, mert úgy

találta, hogy a szegényes magyar földrajzi irodalom ilyen vonatkozásban nem tud támpontul szolgálni. Ez alapvetően így volt, ha földrajzi irodalmunk terjedelmét alá is becsülte. Hiszen éppen tanítványának, Havass Rezsőnek köszönhető az a magyar földrajzi bibliográfia, amely 1849-ig mintegy 5000 hazai földrajzi jellegű munkát sorol fel. S ha ezek zöme tényleg nem is tartható jelentősnek, csak sajnálni lehet, hogy Hunfalvy figyelme nem terjedt ki olyan munkákra, amelyek esetleg fél évszázaddal korábban születtek, mégis lényeges segítséget jelenthettek volna az előrehaladáshoz.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy földrajztudományunk jellegében a Hunfalvyt megelőző és a Hunfalvy fellépése körüli időkben többé-kevésbé tükröződtek a főbb európai irányzatok, legfeljebb bizonyos fáziskésésről lehet beszélni. Az időbeli elmaradás azonban a XIX. század első felében növekvő tendenciát mutatott. Ennek két fontos oka, ill. megnyilvánulása volt.

1. Megszűnt az a nagyszombati egyetemen virágzó természeti földrajzi iskola, amely az 1750-es évek közepétől 1777-ig — Molnár János munkájának megjelenéséig — egyre értékesebb fizikai földrajzi műveket alkotott. Jászlinszky

András, Reviczky Antal, Bertalanfi Pál vagy Mitterpacher Lajos könyvei a kor európai színvonalán álló, elsősorban természeti földrajzi kérdéseket tárgyaló összefoglalások. Sajnos az egyetem Budára helyezése után a természeti földrajz egyre inkább a fizika elhanyagolt peremterületére sodródik, s továbbfejlődése hosszabb időre megakad.

A XIX. század első negyedében mégis született két olyan természeti földrajzi munka, amelyek túlmutattak a nagyszombati iskola eredményein. Varga Márton, a nagyváradi tanár és Katona Mihály a falusi ref. lelkész teljesítménye (1809, ill. 1824) annyira kimagasló,

hogy jogosan keresik benne méltatói (Incze, Bulla) már a humboldti szellemet is. Itt azonban ismét megtorpan a fejlődés. Varga és Katona munkái nemcsak folytatás, de lényegében visszhang nélkül is maradnak. Egyes — máig is kevésbé kutatott és értékelte — képviselői (Budai Ézsaiástól Kerekes Ferencig) ellenére a debreceni Kollégium falai között sem alakul ki tudományos földrajzi iskola.

Kerek négy évtizednek kell eltelni, hogy a magyar asszonyok 1860-as pályázati felhívására megszülessen a Hunfalvy szűkebb házából, a Szepességből származó Greguss Gyula új gondolatokat is adó *Természeti földrajza* (1864).

Viszont ekkorra már elhagyták a nyomdát Hunfalvy *Magyarországnak* első kötetei!

2. Még a nagyszombati iskola idején elkezdődött nálunk is az államismék térhódítása (Bél Mátyás, Tomka — Szászky), s egyre inkább ezek a történelmi, közigazgatási, politikai — később — statisztikai kérdéseket tárgyaló enciklopedikus államleírások töltik ki hazánkban is a „földrajztudomány” kereteit. A természet így fokozatosan kiszorul a földrajzból, de vele együtt eltűnik a földrajzi gondolkodás is, és az államismék révén a geográfia mind jobban a történelem segédtudománya lesz. Ilyen körülmé-

nyek között a Hunfalvy fellépése előtti évtizedekben Fényes Elek munkái jelentették a legfontosabb földrajzi eseményt Magyarországon. Bár Fényes is államisméket írt, de a kortársaiét messze túlhaladó forrásbőséggel és kiváló statisztikával. Műveinek — a földrajz szempontjából — másik nagy pozitívuma, hogy azokban az időbeliség helyett a térbeliségen van a hangsúly. Így Magyarországról adott leírásai az államismék korának legjelentősebb, betetőző alkotásai.

A hazai geográfia „ilyen állása”, s az emiatt is fokozódó társadalmi elvárás az 1850-es évekre egyre sürgetőbbé tette az ország természeti viszonyainak összefogla-

lását. Igaz viszont, hogy Hunfalvy joggal jegyezhetette meg akadémiai székfoglalójában, hogy sokszor még az ahhoz szükséges előmunkálatok is hiányoznak. Természetesen szórványos kutatások történtek már, és akkoriban is folytak. Kubinyi Ferenc, Fridvalszky Imre, Kovács Gyula, Szabó József, Nendtwich Károly, Handtken Miksa, Brassai Sámuel, Kitaibel Pál és még sokan mások szerepelnek magának Hunfalvynak a felsorolásában, a külföldiekről nem is szólva. E nevek közül különösképpen ki kell emelni Szabó Józsefét. Bár az ő életútja és életműve formálisan kívül maradt a geográfián, mégis sok geológiai mun-

kájában számos olyan fontos földrajzi meglátás olvasható, bennük olyan friss földrajzi szellem érezhető, amely nemcsak a század derekán egyedülálló, hanem már kissé a Hunfalvyt követő Lóczy-iskola előlegzése.

A hiányok ennek ellenére tekintélyesek, s az előmunkálatok állása és színvonala lényegében meghatározta az összefoglalás végeredményét.

Erre az összefoglalásra Hunfalvy János vállalkozott. Nemcsak a társadalmi elvárásokra felelt, s az akadémiai felszólításnak engedett művével, hanem a magyar földrajz egyre súlyosbodó adóságát is törlesztette azzal.

A MEGVALÓSÍTÁS

Összefoglaló művek

Hunfalvy életművében kiemelkedő jelentőségű helye van két nagy, összefoglaló földrajzi munkájának. *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* és az *Egyetemes földrajz* nemcsak életében, de mindmáig legismertebb műve. Neve a földrajzi köztudatban talán túlzottan is azonosult e két munkájával. Megjelenésükkor aratott sikerük előbb széles körű ismertséget, utóbb fokozott tiszteletet biztosított szerzőjük számára. A szakmai kritikák is léptenyomon földrajzi irodalmunk és

tudományunk európai színvonalra való emelkedését emlegetik velük kapcsolatban. Ebbe a — mondhatni — lelkes fogadtatásba kétségtelenül nagyban belejátszott, hogy mindkét munka hézagpótló volt a maga területén. Amit *A magyar birodalom leírása* adott hazai vonatkozásban, lényegében azt adta az *Egyetemes földrajz* Európát illetően. A két munka teljesen együttes tárgyalása mégsem lenne szerencsés, már csak a megjelenési idejük közötti kerek negyedszázados különbség miatt sem. Párhuzamba állításukra viszont jó alapot ad, hogy az *Egyetemes földrajz* második kötete is Magyarország földrajzát tárgyalja.

Elöljáróban még annyit, hogy az európai színvonal emlegetése nem tekinthető üres hazafiúi bók-nak. Inkább azt kellene hozzátenni 100 év távlatából, hogy a múlt század közepi hasonló földrajzi munkák Európa-szerte is messze elmaradtak más szaktudományok (akár némelyik földtudomány) korabeli teljesítménye mögött. A rit-teri elvek végül is nem tudták igazán megtermékenyíteni a földrajzi kutatásokat, és nem alakult ki egy erőteljes összehasonlító-történelmi irányzat. A genetikus központú fizikai-földrajzi részletkutatások pedig még nem tartottak ott, hogy sikeres szintéziseket érleljenek — legalábbis nem a 60-as években.

Mindkét műre érvényes megállapítás, hogy azok teljes egészében leíró jellegűek. Az országról, illetve Európáról készült leírások kétségtelenül igen széles körű forráskutatásra s a források kritikai feldolgozására támaszkodnak, viszont jobbára nélkülözik az összehasonlításokat (még a ritteri értelemben is), kevés szó esik a lényeges földrajzi összefüggésekről. Ebben a vonatkozásban feltétlenül elmaradnak a szerzőjük által is fejtegetett elvektől, hogy ti. amit a földrajz leír, kell hogy annak törvényévé is emelkedjék.

Igaz, *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* címé-

ben sem ígér többet a leírásnál, sőt még a földrajz vagy földirat kifejezést sem használja Hunfalvy a címben. Talán ezzel is jelezni akarta, hogy a könyv elején olvasható két ívnyi kutatástörténeti fejezetben felsorolt források nem teszik még lehetővé az igazi földrajzi összegzést. Az egyes kötetek tartalomjegyzékei is arról tanúskodnak, hogy a szerző elsősorban az ország természeti viszonyaira vonatkozó adatokkal akar szolgálni. Monoton egyhangúsággal visszatérő fejezetcímek az egyes területek tárgyalásakor az „*Alakzat és tagosulat*”, a „*Magasság-mérések*” és a „*Földtani viszonyok*”. A pontos topográfiai leírást adó

fejezetek kissé a „szóba foglalt térkép” gondolattársításra adnak alkalmat, s ezeket különösebb koncepció nélkül egészítik ki a magassági adatok. Mindenesetre imponáló mennyiségű adatról van szó: mintegy 2000 felszíni pont koordinátáit adja meg szögmásodperc pontossággal, és 11000 felett van a bécsi lábban közölt magasságmérések száma.

Feltétlenül említést érdemlő, hogy az ország felosztása már nem közigazgatási alapon, hanem felszíni viszonyok — völgyek hegyvonulatok — segítségével történik. Így Fényes Elek megyei bontású Magyarország leírása után némi előrelépés látható a természeti

földrajzi tájbeosztás felé. Ez azonban még nem valósul meg. Hiszen a Hunfalvy-féle orográfiai egységek sokszor nagyon is különböző genetikájú, felépítésű tájakat foglalnak egybe, amelyeken belül még a domborzati különbségek is tetemesek lehetnek. „A Mátra hegyláncolat” pl. a Börzsönytől a Bükk-kel bezárólag mai Északi-középhegységünk egész területét egyesíti, s ha a szerző a fejezetben belül el is választja annak ortográfiailag is szembeötlően különálló tagjait, említés sem történik azok eltérő származásáról s ebből adódó egyéni karakterükről. Bár észleli pl. a Mátra É—D-i aszimmetriáját, vagy a Bükk középső

részeinek plató jellegét, sőt ez utóbbi jellegzetes formáiról (ravaszlyuk, nyelő, töbör, barlang) is ír, utalva a Tornai és Bihar hegység hasonló formáira, de a miért kérdését véletlenül sem teszi fel velük kapcsolatban. Az egész munkára jellemző (de az *Egyetemes földrajzra* is), hogy a tájak és résztájak, a felszín és részletei változásának kérdése szinte teljesen kívül esik gondolatkörén. Az 1860-as évek elején ez még többé-kevésbé általános jelenség az európai földrajzban, de a 80-as évek végén, főleg Richthofen fellépése óta, nyugaton már más szelek fújnak. A gyorsan kibontakozó genetikai irányzat nálunk a földrajzban

így csak Hunfalvy után kezdi éreztetni hatását.

A „tájfejlődés” iránti bizonyos fokú érzéketlenségre vall pl. az a tény is, hogy a 3. kötet általános földtani vázlatát fordított időrendi sorrendben tárgyalja, tehát az „áradmányi képletektől” megy a paleozoosz képződmények felé.

A magyar birodalom 1863—65-ös leírásában jelentős értékű fejezet mutatja be az ország éghajlatát. Az egyes éghajlati tényezőkre vonatkozó adatok ismertetése után *általános képet rajzol az ország éghajlatáról*. Inkább a leltárszerű alaposág jellemzi a vízrajzi részt a topográfia erős túlsúlyával. Folyóink természetének leírásakor

azonban itt-ott érdekes észrevételeket tesz a folyók szakaszaira, a hordalékuk természete és mederformájuk közötti kapcsolatra, a szabályozásokat ismertetve pedig tágabb értelemben vett tájformáló szerepükre vonatkozóan is. Bár Hauer és Czekelius alapján az erdélyi folyók völgyeiben, Szabó Józsefet idézve pedig a Duna és Tisza alföldi szakaszán teraszokat („áradmányi fokozatokat”) is említ, azonban ezek általánosabb elterjedtségét és jelentőségét nem ismeri fel, és másutt nem is foglalkozik velük.

A Hunfalvy előtt hazánkban divatos „államisme-földrajz” egyik sokat bírált oldala annak monoton,

unalmas, száraz felsoroló jellege volt. Kétségtelen, hogy Hunfalvy alapjában változtatott ezen. De saját életművén belül is nyilvánvaló a fejlődés, ha az 1863–65-ös *Magyarországot Egyetemes földrajzához* hasonlítjuk. Ez utóbbi a benne levő nagy adattömeg ellenére már élvezetes olvasmány. Ehhez az is hozzájárult, hogy ebben már saját korábbi munkájára is építhetett, s így sok fölösleges részlet ismétlésétől eltekinthetett. Egyébként e művének is mindhárom kötetére jellemző az országok természeti alapon való felosztásának kísérlete. Ez azonban nem sikerült maradéktalanul. Európai viszonylatban sokszor tartományi, hazai vonatkozás-

ban a nagyobb tájegységeken belül megyei elhatárolást alkalmaz, s a részletekben leírása kissé a mai úti-könyvekre emlékeztet. Különösen feltűnő ez a jelleg a városokat illetően: a földrajzi tényezőket sokszor háttérbe szorítják a nevezetességek (pl. Milánó iparáról egy fél mondat, a dómról fél oldal szól). Kiemelhetők még az egyes kötetek színes néprajzi fejezetei. Ezek beiktatását Hunfalvy Magyarország esetében különösen fontosnak tartotta.

Mai szemmel olvasva mindkét munka leginkább földrajzira sikerült részének az Alföldről adott viszonylag rövid áttekintés tűnik. Ebben nyilván a rendelkezésre álló

forrásoknak (pl. Szabó József kiváló munkáinak) is jelentős szerepe volt, de ezeken túl sokszor a személyes tapasztalatok is érezhetők, és a szerzői vélemény is többször szóhoz jut. E fejezetek alapján bátran kijelenthető, hogy ahol a megfelelő előmunkálatok adva voltak, ott Hunfalvy képes volt mai értelemben is elfogadható, sőt élvezetes földrajzi szintézist alkotni. Ebben a részben még a terület alakulására vonatkozó megállapítások sem hiányoznak, s az egyes részletek itt kapnak leginkább táji karaktert. Nagyon szemléletes és hangulatos pl. a Nyírség leírása, még akkor is, ha a végeláthatatlan homokbuckás táj nem nyeri meg a

szerző tetszését. Természetesen ebben a részben is találhatók téves megállapítások. A Nyírség buckáiról pl. 1864-ben az a véleménye, hogy „E torlatok eredetileg a vízár hullámjátéka által alakulhattak, de körvonalaik most gyakran változnak, a mint a fergeteg egyik vagy másik oldalukat megszaggatván, a felkavart homokot tovább hordja”. 1886-ban már változtat nézetén, s a korábbi tudományos kijelentés költői képpé szelídül: „... mintha valami homok-tenger folytonos hullámozásában hirtelen megállapodott volna”. Egészen pontos, ma is érvényes észrevételeket is tesz. Pl. leírja, hogy a nyírségi buckák jobbára

É—D-i, de a Debrecen—Nagykároly vonaltól D-re ÉK—DNy-i irányba csapnak. A Duna—Tisza közti földhátról az a véleménye, hogy a Duna hajdan szétömlött azon, „mostani medrét csak később vájta ki; keleti ágyait elhagyván, mindinkább nyugatnak tartott” (1886). A nyugatra tolódás kérdésében Szabó Józseffel is vitába száll, s a *Baer*-törvényre hivatkozik (1864). Kiragadott példákkal nehéz is érzékeltetni azt a sok földtani adat, földrajzi tényező, történelmi elem bevonásával, a köztük levő összefüggések sokoldalú bemutatásával festett eleven, végül már költőien sokszínű összefoglaló ké-

pet, amely az *Egyetemes földrajz* 2. kötetének lapjain Hunfalvy tolla nyomán az Alföldről az olvasó előtt összeáll.

Végigtekintve Hunfalvy két híres földrajzi művén, szemügyre véve erényeiket és fogyatékoságaikat, végeredményben megállapítható, hogy azok az államiszmék szintjéből kiemelkedett, de a tudományos részletkutatásokat még jórészt nélkülöző magyar leíró földrajz korszakjelző eredményei. Széles forrásanyag kritikus feldolgozásával készültek, s bár a földrajzi összefüggésekre még csak helyenként mutatnak rá, de már a szintézisre törekvés kezdeti jeleit is hordozzák. Mint ilyenek

elsők és még évtizedekig páratlanok a magyar földrajzi irodalomban.

Egyetemi előadások

Hunfalvy életművében alig ismert és alig méltatott részek ezek. Néhány tanítvány visszaemlékezése szól róluk csupán, kiemelve a professzor előadásainak szigorú logikáját, fegyelmezett rendszerességét, pontos fogalmazását. Alig kihasznált szerencse, hogy az előadásairól készült hallgatói jegyzetek néhány példánya könyomatos formában még ma is fellelhető. Ismeretes pl. főkéllégiumának, az *Egyetemes és összehasonlító földrajznak*, a földrajzi tényezőkről,

Afrikáról, a földrajztudomány történetéről, néhány európai nagyváros fekvéséről, az etnográfia köréből tartott előadásainak litográfiája. Ezeket a jegyzeteket végigtanulmányozva megállapítható, hogy Hunfalvy egyetemi előadásai során jutott a földrajzi gondolkodás legmagasabb szintjére. Jegyzetei arra mutatnak, hogy itt nemcsak a ritteri összehasonlító földrajzból levezethető geográfiai összefüggéseket foglalta össze igen kimerítően, de az azon túlmutató, legújabb irányzatok és eredmények bemutatására is vállalkozott. Régi és újabb nézeteket állított egymás mellé; összevetett és véleményezett. Sokszor olyan jelen-

ségeket elemzett részletesen, olyan problémákról fejtette ki elképzelését, amelyeket nagy leíró munkáiban nem is említ, s az olvasó azok alapján joggal hihetné őt tájékozatlannak ezek tekintetében.

Különösen figyelemre méltó az *Egyetemes összehasonlító földrajz* és a *Földrajzi tényezők* című jegyzete (1881). Az előbbinek ismeretlen a jegyzője, és a dátum is hiányzik róla, de a régi egyetemi tanrendből, az irodalmi hivatkozásokból (a legutolsó 1874-ből származik), valamint egy mellékötött másik jegyzet 1877-es évszámából nagy valószínűséggel a 1876-os év őszére datálható, amikor a 300 oldalas

jegyzet anyagát heti öt órában adta elő. Az időpont ismerete azért érdekes, mert így ítélték meg igazán az előadott tananyag korszerűsége.

A jegyzet tematikája — mai kifejezéssel élve — igen szélesen értelmezett általános természeti földrajz. A Föld égitest jellegéből indulva (alakja, mozgásai) végül biogeográfiai kérdésekig jut. A vallásosként ismert Hunfalvy részletesen ismerteti a Föld fejlődését heliogenetikus alapon. A lehűlés során gravitációs differenciálódás történt, és $50-60^{\circ}\text{C}$ alatt „támadhatott víz s némi szerves élet” — írja. Az élővilág fejlődéséről szólva mondandója lényege: egyre

fejlettebb szervezetek, egyre szélesebb elterjedésben. A föld felületének nagy alakzatait a korban divatos sokféle formában veti össze főleg geometriai alapon. Igen érdekes, bár ma már csak történeti értékű a föld három kontinens- és óceánpárra való beosztása. Ezt ugyanis földtörténeti és szerkezetani alapon teszi. A három kontinenspár: a két Amerika, Európa — Afrika, Ázsia — Ausztrália. Erre a csoportosításra az ad alapot, hogy a múltban Európa Afrikával összefüggött, viszont az erszényesek tanúsága szerint a karbonig Ausztráliával egy szárazulatot képező Ázsiától elválasztotta a mai Nyugat-Szibériai-Alföld helyén hul-

lámzó tenger. Az óceánpárok a Csendes- és Atlanti-óceán vonatkozásában egy ma is meglevőnek gondolt É-i és D-i medencéből, az Indiai-óceán esetében pedig a ma létező résznek a hajdani Urál hegység menti tengerrel való kiegészítéséből adódnak. Érdekes felfedezéstörténeti adalék, hogy a kutató expedíciók eredményeit kiválóan ismerő Hunfalvy 1876-ban még nem látja bizonyítottnak Antarktisznak mint kontinensnek a létét.

„A földségek domborzati viszonyai” címszó alatt bemutatott relieftípusok (síkságok, feltérségek, hegységek) kapcsán részletesebben beszél a völgyekről, amelyek között a geológusok meg-

különböztetnek „eróziói” vagy kimosásos és a hegységekkel együtt keletkezett völgyet. Később a vizet és annak hatásait tárgyalva részletesen jellemzi a folyószakaszokat is, rámutatva azok esésbeli, hordalékban mutatkozó és morfológiai különbségeire. Ebben a részben volt szó a jégről is. A „jégsikamok” (gleccserek) kapcsán említi az Alpok korábbi erősebb eljegesedését, és ugyanezt bizonyítva látja a Tátrában is: „a Rolbachi völgyben az oldal és homlokmorénák helye most is látható”. 1876-ban rendkívül korszerű — és sok német geológust és geográfust megelőző — az az álláspontja, hogy a németországi

vándorkövek a jég munkájának eredményei. (Torell glaciálteóriája Németországban csak a svéd kutató 1875-ös berlini előadása után kezd szélesebb körökben elterjedni.) Itt említhető meg az az 1881-es jegyzetében található igen logikusan végigvitt gondolatmenet, amely a hajdani eljegesedés florisztikai bizonyítékát adja. (Az egymástól elszigetelt európai magashegységek hasonló flórája arra mutat, hogy ezek a növények korábban Európa-szerte elterjedtek voltak, de a felmelegedés után csak a hideg magashegységekben maradhattak meg.)

Nemcsak biogeográfiai szempontból, hanem minden bizony-

nyal Hunfalvy egész gondolkodását illetően is fontos jegyzetének alábbi részlete: „Akár elfogadjuk Darwin theoriáját, akár nem, annyit el kell ismernünk, hogy a növények és állatalakok egy bizonyos központból kiindulva akként fejlődnek, amilyen nagy területen terjednek el ameddig a tenyészéshez kívántató életfeltételeket megtalálják. A növény és állatvilágban is uralkodik versengés, az életrevaló növény elnyomja a gyengébbet... de minél távolabb terjed valamely állatfaj eredeti hazájától, annál különbözőbb körülmények közé jut, amelyek következtében kissé átalakulnak, válfajok keletkeznek, melyekből

vége önálló külön fajok lesznek.” Darwin neve és tanai számos alkalommal merülnek fel előadásain (pl. az etnográfia kapcsán is). Az idézett részhez hasonlóan másutt is óvakodik attól, hogy feltétlen csatlakozását hangoztassa, viszont gondolatmenete teljesen követi Darwint, még az ember származását illetően is. A teleológia és a darwini természetes kiválasztódás közismert szembenállása miatt egyáltalán nem magától értetődő ez az álláspont. Hunfalvy maga is küszködhetett az ellentmondás feloldásával. Néprajzi előadásán pl. a természetnek célt tulajdonít a kiválasztásban, míg e jegyzetének már idézett helyén a föld ala-

kulásában a természeti törvényre hivatkozik.

A *földrajzi tényezők*ről tartott előadásában a társadalom és állam fejlődésére nagy hatású természeti viszonyokat veszi sorba, és hatásuk jellegét is elemzi. Itt szinte minden olyan tényező és kapcsolat szóba kerül, amelyekre egy ritteri jellegű geográfia megírásakor gondolni lehet. Ezek főbb csoportjai: a földrajzi fekvés, a vízszintes tagozódás, a terület belső szerkezete és geológiai viszonyai, a hegységek és a vizek. Részletes bemutatásuk közben nagyszámú példával él, igen sok ma is fontosnak tartott kapcsolatra hívja fel a figyelmet, de ugyanakkor nyil-

vánvalóvá lesznek e szélsőséges földrajzi determinizmust hirdető irányzat túlzásai is (pl. hegyek és síkságok hatása lakosaik jellemére). Az ember visszahatását a környezetre kisebb jelentőségűnek tartja, s előadásában nem is foglalkozik vele.

Jegyzetei alapján ítélni lehet, hogy milyen szintű földrajzi tudással és milyen földrajzi szemlélettel bocsátotta útjára hallgatóit, akik Magyarországon az első szakképzett földrajztanári nemzedéket alkották. Ezek a hallgatók kétségtelenül a legmodernebb ismereteket kapták, s alkalmuk volt megérezni, hogy a földrajz sem művelhető az összefüggések-

nek — főleg összehasonlításokkal
való — feltárása nélkül. Viszont
az is igaz, hogy a professzor elő-
adásaiból nem ismerhették meg
igazán a tényleges földrajzi rész-
letkutatások ízét és jelentőségét.
A magyar földrajz további előre-
jutásához pedig egyre inkább ezek
napirendre tűzése vált szükségessé.

Résztanulmányok

A nagy átfogó munkák mellett
Hunfalvy földrajzi munkásságá-
nak fontos részét képezik a kisebb
terjedelmű — részint folyóiratok-
ban, de olykor önálló kiadvány-
ként megjelenő —, többnyire a
földrajz valamelyik részterületét

tárgyaló tanulmányok. Profiljuk a földrajzon belül is sokszínű, mégis kiemelhető három olyan témakör, amelyekkel intenzíven foglalkozott, s amelyekből gyakran publikált. Legalább ötvenre tehető azon tanulmányainak száma, amelyekben a földrajztudomány helyzetéről és a kutató expedíciók eredményeiről, a folyószabályozások kérdéséről, valamint az éghajlat és az erdők között fennálló összefüggésekről értekezett.

A tudomány állásáról adott beszámolóit nemcsak széles körű irodalom, hanem a különböző nemzetközi kongresszusokon szerzett benyomásai alapján állította össze. S ezek a közvélemény tájé-

koztatásán túl rendszerint irány-
mutató céllal is születtek. Itt kell
elmondani, hogy Hunfalvy, aki
személyesen valóban kevésbé vég-
zett rendszeres természetmegfi-
gyelésen és adatgyűjtésen alapuló
feltáró munkát (hazai vonatko-
zásban is), mindig hangsúlyozta e
vizsgálatok fontosságát. Rámu-
tatott a Magyarországgal kapcso-
latos ilyen munkák hiányosságaira,
sürgette pl. a földmágnességi meg-
figyeléseket stb. Igaztalan tehát az
a helyenként felmerülő nézet,
hogy a Földrajzi Közlemények —
bár *Berecz Antal* társasági főtitkár
szerkesztésén át közvetve, de mé-
giscsak — az elnök elképzeléseit
tükrözte azzal, hogy hasábjain

igen kis számban jelentek meg magyarországi témájú tanulmányok. A tény ezzel szemben az, hogy 1873-tól 1888-ig az értekezések 17%-a, volt hazai tárgyú, s az ilyen cikkek száma egyre szaporodott: az első öt év 2%-áról, az utolsó ötéves szakaszban (1884—1888) már 25%-ra. S ebben nyilván Hunfalvynak is szerepe volt. Más kérdés az, hogy e cikkek nagy többsége még aligha érdemli meg a tanulmány nevet, s zömükben inkább csak földrajzi vonatkozásokat is tartalmazó könnyed, színes csevegésnek tekinthetők.

Hunfalvy élénken pártolta azt az elvet, hogy a hazai közvéleményt meg kell ismertetni az

újabb felfedező-kutató utazások eredményeivel. Ezeket az ismeretéseket — a korszellemnek megfelelően — szervesen a földrajzhoz tartozónak érezte, sőt mint szó volt róla — maga is ezek révén jutott el a földrajzhoz. Munkái azonban végig megmaradtak az egyes expedíciók lefolyását, s a közben szerzett új — főleg topográfiai — ismereteket bemutató szokványos beszámolók szintjén. Ezért — ha első méltatói igen nagy elismeréssel hivatkoztak is rájuk — ilyen jellegű tevékenységéből ma már inkább arra érdemes emlékezni, hogy a maga részéről mindent elkövetett azért, hogy a nagyobb utazásokra magukban

elhivatottságot érző honfitársai (Jankó János, Pápay Károly) terveiket megvalósíthassák.

Ennek kapcsán az is megemlíthető, hogy a felfedezéssel kapcsolatos irodalom visszaszorulása a földrajz egyéb ágainak előretörésével párhuzamosan nálunk már Hunfalvy életében megkezdődik. Ismét a Földrajzi Közlemények ötéves időszakait vizsgálva, ez az alábbi értékekkel jellemezhető. 1873—77 között a tanulmányok 34%-a, 1884-től 1888-ig 21%-a sorolható ebbe a tárgykörbe. (Később az arány tovább csökken. Fodor Ferenc számításai szerint 1906 és 1910 között már csak 14,5%.)

Az éghajlat és az erdők közötti kölcsönhatások kérdésével főleg a 60-as években foglalkozott sokan. Úgy tűnik, hogy érdeklődésnek ebben a dologban főleg gazdasági mozgatórugói voltak, de a feldolgozás tisztázására is szükség volt. Az erdők éghajlatra gyakorolt hatását főként *E. Ebermayer* aschaffenburgi professzor vizsgálatai alapján foglalja össze (Budapesti Szemle 1873), és élénk polémiát folytat *Herrich Károly* miniszteri tanácsossal, aki tagadja az erdőírtásoknak éghajlati, valamint a folyók vízjárására gyakorolt hatását. A kérdésre többször visszatér, így még 1882-ben is, a magyar orvosok és természetvizsgálók debre-

ceni nagygyűlésén. Logikusan fejtegeti az erdőnek a „légmérsékleti szélsőségeket”, a szelek pusztító erejét csökkentő hatását. A levegő relatív nedvessége 6–9%-kal nagyobb az erdőben, mint a szomszédos nyílt területeken — mondja, ezenkívül az erdők bizonyos fokú csapadéknövelő és még inkább párolgáscsökkentő hatásával is számol. Nagyon hangsúlyozza az erdők lefolyáscsökkentő, így talajvédő és vízjárásszabályozó szerepét.

Ez a kérdés átvezet a XIX. századi Magyarország legfontosabb természetátalakító tevékenységének, a folyószabályozásoknak a problémájához. Hunfalvy nem

győzi hangoztatni, hogy a folyószabályozás nemcsak mérnöki probléma, és hogy a természettudósokat is meg kellene kérdezni ezzel kapcsolatban. Életében általában soha nem rejtette véka alá megalapozott és intelligens formában fogalmazott véleményét. A szabályozások dolga kissé kivételnek számít. Nyilván az ügy különleges jelentősége tette kezében sokszor vitriolosan maróvá a tollat. Nem kétséges, hogy jót akart, hogy a problémában jól tájékozott lévén, kritikájával nagyobb felelősségre ösztönözte a szabályozási munkák végrehajtóit. Különösen erősen fogalmazott *A Duna budapesti szakaszának szabályozása*

című, 1877-es röpiratában. Előszavában így ír: „A Tisza szabályozása már ennyi meg ennyi milliót nyelt el . . . az egykori ártér egy része félig-meddig biztosított ugyan, de helyében olyan vidékek szenvednek a vízveszélytől, melyek azelőtt teljes biztonságban voltak, s mikor kissé rendkívüli az időjárás, nagy hóolvadások vagy esőzések állnak be, itt is ott is töltésszakadások történnek, s nyakra-főre toldozgatni-foltozgatni kell a megsérült töltéseket, sőt egyes helyiségeknek pl. Szegednek, minden tavasszal rettegniök kell, hogy végkép elpusztulnak.” Bizonyára maga örült volna a legjobban, ha szavai hamarosan

(1879. március) nem bizonyulnak látnoki jóslatnak.

1888-ban helyesen mutat rá, hogy a Tisza esésnövelésének határt szab, hogy számára a Duna vízszintje közvetlen erózióbázis (a kifejezést nem használja), hogy a kanyarulatképződés nem feltétlenül jelenti a folyó elfajulását, hanem annak bizonyos feltételek mellett természetes tulajdonsága. Azt is jól látja, hogy a megnövelt esés következtében a Tiszán elhordásra kerülő többletanyag másutt fog lerakódni (pl. a Dunán Titel és Zimony közt), s hogy az átvágásokat alulról felfelé haladóan kellett volna végezni.

Persze nem volt mindig és mindenben igaza. Sokszor a kelletténél jobban hangsúlyozta a szabályozások negatív következményeit, s itt-ott a részletekben is tévedett. Viszont nagyon messzire mutató az az álláspontja, hogy a gátak felhúzásával s az „elfajult medrek kiigazításával” (átvágások) — akárhogy is történt az, a kérdés még nincs elintézve. A megkezdett úton tovább kell menni. A szabályozások révén megváltozott alföldi természet újabb munkálatokat kíván. Meg kell oldani a belvizek és a „föld árjának” elvezetését, és a szabályozásokkal különösen pusztítóvá vált aszályos esztendőök mezőgazdasági

kártételének öntözéssel való megelőzését. Állandóan hangoztatta Hunfalvy azt is, hogy a szabályozások nem oldhatók meg egymástól függetlenül tevékenykedő és többnyire kicsinyes helyi érdekeket szem előtt tartó árvízmentesítő társulatok révén. Még 1888 májusában megjelent (valószínűleg utolsó) tanulmányát is azzal fejezi be, hogy az egész ügyet a kormánynak kell kezébe vennie.

A szabályozások dolga az 1866-os akadémiai székfoglalóján is előkerül, itt azonban más megközelítésben, mert ekkor *Hazánk közlekedési eszközeiről* értekezik. Azok az alapelvek, amelyek szerint az ország közlekedésének fejleszté-

sét kívánja, egyszerre tekinthetők földrajziaknak és gazdaságosaknak: a közlekedési rendszer álljon összhangban a földrajzi körülményekkel, középpontja Budapest legyen (és ne Bécs), a vasútépítések tervezésénél „a vízi utak is tekintetbe veendők”, s először a közlekedési hálózat fő alapvonalait kell megalkotni — mondja. Igen problémagazdag előadásából, melyben részletesen bírálja a már megépült és tervezett vasútvonalakat, és megjövendöli a Duna jövőbeni fokozódó közlekedési jelentőségét, külön is érdemes kiemelni, hogy a közlekedési hálózat fejlesztését főleg hazai tőkével akarja megvalósítani. „Idegen

tőke . . . — írja — magában véve naggyá virágzóvá és boldoggá egy nemzetet nem tett még, s nem is fog tenni soha.” Székfoglalóját pedig tulajdonképpen az állami vasút fontosságának hangoztatásával zárja: „. . . sokkal előnyösebbnek vélném az állam költségén való építést, nevezetesen az első és országos érdekű másodrendbeli vonalak tekintetében.”

*Földrajzi ismeretterjesztés,
tankönyvírás*

Az a tény, hogy Hunfalvy földrajzi munkássága a földrajztudomány meghonosításában is szerepet játszott, magától értetődően

felerősítette tevékenységének ismeretterjesztő szerepét. Hunfalvy maga is autodidaktaként és fokozatosan jutott el a földrajzhoz, s így korai munkái nemcsak céljuk, hanem színvonaluk alapján is ismeretterjesztő művekként értékelhetők. A Család Könyve szerkesztőjeként ott közölt cikkeire vonatkozik ez elsősorban, de ilyen jellegű munka volt a *Magyarország és Erdély eredeti képekben* (1855), valamint a *Budapest és környéke* (1859) című magyarul és németül megjelent díszes kiadvány is. (Érdekes módon a német kiadás sikere meghaladta a magyarét. Az 1875-ös, elégséges magyar érdeklődés híján félbemaradt második kiadásra rövid idő alatt több

mint ezer német megrendelő jelentkezett.) Az 50-es években írt úti- és vadászkalandokat tartalmazó kötetek, melyek a *Magyar ifjúság könyvtára* sorozat első tagjai voltak, szintén ebbe a kategóriába sorolhatók. De Hunfalvy fő összefoglaló földrajzi munkáinak ismeretterjesztő szerepét sem szabad lebecsülni. *Egyetemes földrajzának* magyarországi kötete vitathatatlanul az első, az ország földrajzát színes, élvezetes, helyenként olvasmányos stílusban bemutató munka, amely ugyanakkor az addig elért legmagasabb tudományos színvonalat is jelentette.

A tudomány és az ismeretterjesztés szoros összefonódását tanu-

sítják a Földrajzi Közlemények első évtizedekben megjelent évfolyamai is. Mint hosszú időn át egyedülként megjelenő magyar földrajzi folyóirat, törvényszerűen és helyesen látta el a földrajzi ismeretterjesztés feladatát is. Ha a Hunfalvy vezette Társaság folyóiratának akkori időszakát érték is később bírálatok, a kritikák éppen a folyóirat túlzottan „népszerűsítő” jellegét említették első sorban. Pedig erre a profilra feltétlenül szükség volt, mert a földrajzot a kor taszítóan unalmas és sokszor primitív, kimerítő magolást igénylő tankönyveiből ismerő közvélemény érdeklődésének felkeltése alapfeltétel volt a

továbbhaladáshoz. Másrészt — reálisan szemlélve — főleg az első időkben nem is lehetett más jellegű, hiszen hol volt még akkor Magyarországon egy földrajzi folyóiratot magas tudományos szinten ellátni tudó szakíró gárda?

Hunfalvy ilyen jellegű tevékenységeként értékelhető a m. k. Természettudományi Társulatban való aktív működése. Rendszeresen részt vett a társaságnak az ország különböző városaiban rendezett évi nagygyűlésein, s ott tartott előadásai az illető város és megye magasabb természettudományi műveltségű közönségének igényes „földrajzi továbbképzését” jelentették. Az 1867-es rima-

szombati nagygyűléssel kapcsolatban külön is kiemelhető, hogy ez alkalomból szerkesztette (és jelentős részben írta) a *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása* c. kötetet, amely egyik méltán ismert és ma is komoly forrásértékkel rendelkező munkája. Kiváló példája, s egyben előzménye a haza egyes tájait sokoldalúan bemutató későbbi honismertető irodalomnak.

Hunfalvy földrajzi életműve az egész magyar társadalomnak szólt. A tudományos fórumoktól kezdve az egyetemi hallgatóságon, tanárokon át széles rétegekhez jutottak el munkái, beleértve a legifjabb nemzedéket is. 1869-től

kezdvé megjelenő tankönyvei révén a magyarországi földrajz-oktatás „teljes vertikumára” gyakorolt meghatározó befolyást.

Ezeket az iskolai tankönyveket az oktatásügyi minisztérium — jórészt saját maga sugallta — elvei szerint írta, szinte minden korosztály és iskolatípus számára. Az Eötvös tevékenysége révén fellendülő oktatás tekintélyes mennyiségű tankönyvet igényelt. A 70-es években a földrajz tanítása pedig meglehetősen nagy óraszámban folyt nálunk — a reális-koláknak pl. mind a nyolc osztályában tanítottak földrajzot. Márki Sándor írja hogy „sohasem voltak szebb évei hazánkban

a földrajztanításnak, mint az 1874-től 1882-ig lefolyt 8 éven". A földrajzot azonban ekkor még szinte kizárólag szakképzetlen (helyesebben más képzettségű) tanárok tanították. Sajnos, mire a Hunfalvyt hallgatott, komoly földrajzi alappal rendelkező tanárok nagyobb számban kezdtek megjelenni az iskolákban, az 1882-es tanügyi reform a földrajzórák számát az addiginak töredékére csökkentette. Az intézkedés — a földrajzra nézve szomorú hatásain túl — megint új tankönyveket kívánt. Hunfalvy utolsó tankönyveit már az új utasítások szellemében írta.

De nagyszámú és többször kiadott tankönyvei ellenére sem ara-

tott tankönyvíróként sikert. Még legközelebbi tisztelői is elismerték, hogy a „mindig magas fokon tanító tudós, nem bírt leereszkedni 10–14 éves fiúkhoz” (Márki). Néhány fennmaradt tankönyvét végiglapozva nemcsak ezt a véleményt lehet alátámasztani, de talán még itt-ott maximalizmussal is vádolható. Ha a mai olvasó túlzottan zokon is veszi bennük az illusztrációk hiányát, de az mindenképpen reális megjegyzés, hogy ezekben a könyvekben is messze túlteng a meglehetősen szárazon előadott tényanyag az összefüggések rovására.

Tankönyvírói, földrajzpedagógiai elvei közül talán azt le-

hetne kiemelni, hogy szerinte a földrajz első elemeinek magyarázatát a közvetlen környezettel (iskola és udvara, település és határa) szemléltetve kell kezdeni, tehát a földrajztanításnak is a lakóhelytől kiindulva a hazán és Európán át kell az egész világ felé ívelnie. Ezt az elvet követi egyes könyveinek, ill. az egymást követő osztályok által használt tankönyv-sorozatainak felépítése. Érdekes gondolata, hogy az egyes osztályok számára készített külön könyvek helyett, az egész földrajzi tananyagot egybefoglaló egyetlen könyvet kellene a diákok kezébe adni, hogy azt előre- és hátralapozva a tanulók ne csak

az anyag töredékét, hanem az egészek összefüggéseit is láthassák.

TÖRTÉNELMI MUNKÁSSÁGA

Első szépirodalmi kísérleteitől eltekintve Hunfalvy történészként jelent meg a magyar tudományos életben. Mint életútjából kiderült, egy időben kimondottan élethivatásának tekintette a történetírást, és 1858-ban főként történelmi munkásságának köszönhette akadémiai taggá választását.

Legjelentősebb történelmi művét — háromkötetes *Egyetemes történelmét* — viszonylag fiatalon, 1849–50-ben írta. Úgy tűnik,

hogyan e művének alig vannak előzményei. Korábbi történelmi tárgyú munkái inkább csak rövid lélegzetű hírlapi cikkek. Bizonyos azonban, hogy a széles körű anyaggyűjtést hosszabb időn át végezte. Ismeretes pl., hogy már berlini egyetemi féléve alatt is Heeren, Rotteck, Gibbon, Macaulay munkái foglalkoztatták, s munkájának előszavában a klasszikusokon kívül 15 külföldi történész nevét sorolja fel forrásai között. (Érdekes, hogy a magyarok közül csak Bajza, Jászay és Toldy neve szerepel.)

Munkája céljáról ezt írja: „A nagy olvasó közönség igényeinek akartam lehetőleg megfelelni, de

munkámat úgy is elrendezni, hogy az a tudományos tanodák magasb osztályaiban kézikönyvül is használtathassék.” Ismeretes, hogy utóbbi vágya politikai okokból nem teljesült, de a közvélemény nagy része és a haladó magyar történészek is kedvezően fogadták. Jelentős műként könyveli el R. Várkonyi Ágnes (1973) is, és pozitivista történetírásunk fejlődési vonalába állítja. Hunfalvy történelemszemléletének fő erénye, hogy a történelmi fejlődés gondolatát hirdeti. Ezért persze az 1850-es évek konzervatív irányzatai erősen bírálják. Knauz Nándor pl. úgy véli, hogy Hunfalvy ezzel „a racionalizmus szellem-

gyilkoló karjaiba vettette magát”. Említésre érdemes vonása művének, hogy részletes kultúrtörténeti fejezetei vannak, s az eseménytörténet után korszakonként (vagy országonként) a társadalom és állam viszonyait is elemzi.

Magyarországot is beállítja az egyetemes történelem vonalába, s arányos helyet jelöl ott ki számára. A magyar középkori történelemről írott fejezetek a középkori kötetnek terjedelmileg mintegy 10%-át teszik ki. Az eseményeket 1849-cel zárja, tehát az utolsó időszakot mindössze másfél év távlatából szemlélheti. Az európai forradalmakról mértéktartó szim-

pátiával szól, és elég részletesen (talán elsőként!) írja le a magyar szabadságharc eseményeit, itt-ott az állásfoglalást is megkockáztatva (nem ért egyet pl. a trónfosztással). Feltűnő az olvasó számára, hogy a bécsi forradalom és a pozsonyi országgyűlés részletezése után úgy viszi tovább az eseményeket hogy a pesti forradalom, ill. március 15. említés nélkül marad (cenzúra?).

A későbbiekben részletesebben az angol történelem kérdéseivel foglalkozott még, s külön tanulmányt írt a Magna Chartával kapcsolatos kérdésekről. Dolgozatában Szalay László felfogását bírálta, aki szoros összefüggést lá-

tott az angol szabadságlevél és a magyar aranybulla között. „Nem igen hihetem — mondja — a polgári rend Angliában akkor már kb. ott állott, ahová hazánkban csak Zsigmond korában emelkedett”, így az aranybulla nem keletkezhetett annak példájára. (Szalay elfogadja Hunfalvy véleményét, és később már nem beszél ilyen kapcsolatról.)

A 60-as évektől már nem ír jelentős történelmi munkákat, de történelmi érdeklődése és történeti érzéke nem vesz el, érezhető az földrajzi munkásságában is. Egyik viszonylag késői, a történelemmel kapcsolatos megnyilvánulása 1873-ban az Akadémia

előtt tett javaslata volt, hogy „a magyar korona államterületének a tudomány mai színvonalához mért történeti térképe készíttessék el, és adassék ki” (Századok 1873.).

HUNFALVY MINT STATISZTIKUS

Azt lehetne mondani, hogy Hunfalvy a történelemtől a statisztikán át jutott a földrajzhoz. Élete némi túlzással az általa művelt tudományok sorrendje alapján is periodizálható lenne. Vannak ugyan átmeneti szakaszok, amikor egyidejűleg több tudományággal is foglalkozott, de a statisztika hirtelen jelenik meg életművében. Ez való-

színűleg azzal függ össze, hogy tagja lett az akadémiai Statisztikai Bizottságnak, s a műegyetemen is foglalkoznia kellett statisztikával.

Főleg a hazai viszonyok képezik elemzése tárgyát, de ezen belül igen sok részterület (bányászat, iparstatisztika, népoktatás, állami pénzügyek stb.) kerül feldolgozásra. Ezek a vizsgálatok a kiegyezésre készülők, majd 1867 után a viszonylagos önállósághoz jutott magyar állam szempontjából nem lebecsülhető fontosságúak voltak. S ha túl is vagyunk már Fényes Elek „hősi korszakán”, aki úgyszólván egyedül teremtetett Magyarországon az egész osztrák állam-

apparátusával sok vonatkozásban versenyképes statisztikát, az adatok tömegének összegyűjtése még ekkor is sok nehézséggel járt, s Hunfalvy ilyen munkáit olvasva gyakran érezhető, hogy küszködni kénytelen az adatok hiányossága miatt. Egyébként maga is sokat hivatkozik Fényesre, aki ekkor már — különböző, de főleg politikai jellegű problémák miatt — lényegében kiszorult tudományos életünk fő sodrából.

A szerkesztésében megjelenő statisztikai folyóiratokban közölt tanulmányainak anyaga kibővített formában önálló kötetekben is megjelent. Ilyen a kiegyezés évéből való, első formájában még

Az osztrák birodalom rövid statisztikája különös tekintettel a magyar államra címen megjelenő összefoglaló munkája. Előszavában írja: „... az osztrák összbirodalom s különösen a magyar korona alatti országok azon statisztikai viszonyait szándékoztam előadni, melyekről most, midőn hazánk ősi alkotmánya helyreállítatott, minden hazafinak, ki a közügyek elintézésében, s a köztanácskozásokban részt venni akar, tudomással s némi tájékozottsággal bírnia kell.” A különböző népszámlálások és népösszeírások, valamint Fényes adataiból állítja össze a népességi részt. Még több nehézséggel áll szemben a mezőgazdaság vonat-

kozásában, ahol sokféle ellentmondó adat között kell eligazodnia. E munkájában a bányászatot csak röviden foglalja össze, mert erről a kérdésről többször (és később is) részletesen értekezik. (A bányakapitányságonként közölt adatait más munkáiban különösen érdekessé teszi, hogy azok mellett földtani áttekintést is ad, és a kimutatott termelésingadozások okaival is foglalkozik.) A bányászatot az ipar követi viszonylag kevés nemzetközi összehasonlítással, majd a közlekedés, kereskedelem, állami pénz- és hadügyek következnek, s végül a közműveltségi viszonyok igen vázlatos képével zárja kötetét.

A művelődés részkérdéseivel más munkáiban részletesebben foglalkozik. Komoly forrásértékű tanulmányban dolgozta fel pl. gimnáziumaink állapotát az 1852—59 közötti időszakra. E munkában nemzetközi összehasonlításra is vállalkozik, s így megállapíthatja, hogy az 50-es években végbement tanulólétszám-növekedés eredményeként nálunk az ausztriai tartományok zöménél kedvezőbb a gimnazistáknak az összlakossághoz viszonyított aránya. 666 főre jut egy gimnáziumi tanuló. Ám lényegesen alatta maradunk pl. Poroszország 444 fő/ gimnazista arányának.

Készített Hunfalvy statisztikai összeállítást a főbb európai orszá-

gokról is, *Európa államainak rövid statisztikája* (1868), s talán ez a munkája még jobb példa az összehasonlító módszer alkalmazására, mint a Keleti Károly által külön méltatott *Az európai államok budgetjei* (1862) című műve. Ez utóbbi ugyanis lényegében báró Czoernig, az állami költségvetéseket bemutató 1861-es német dolgozatának kivonata.

Hunfalvy számára statisztikai munkássága is nemzetközi nevet szerzett, főleg külföldi kongresszusokon való szereplései révén. Ma mégis statisztikai működésének hazai vonatkozásaira kell elsősorban emlékezni. Arra a fáradságot és kudarcot nem ismerő sok erő-

feszítésre, amellyel már 1860 óta a hivatalos magyar statisztikai intézmények létrehozásán, majd azok anyagi megerősítésén munkálkodott. Mindenütt ott láthatjuk egy sorban a kor többi vezető magyar statisztikusával, Keleti Károllyal, Konek Sándorral, Kautz Gyulával és másokkal. Indítványoz, érvel, szervez, szerkeszt, előad és ír. Művei a 60-as, 70-es évek magyar statisztikájának legelső vonalába tartoznak. Valóságos kincsesbányát jelentenek a korabeli magyar gazdasági-társadalmi viszonyok ismeretét illetően. Csak sajnálni lehet, hogy széles körű statisztikai tevékenységének eredményeit nem építette be job-

ban földrajzába, amely így igen jelentős gazdasági oldallal bővült volna.

NÉPRAJZI VONATKOZÁSOK

A földrajzhoz a társadalomtudományi oldalról érkező Hunfalvyt sokat foglalkoztatták néprajzi kérdések is. Ebben minden bizonnyal családi hatás is érezhető, hiszen bátyja, aki mint nyelvész szerzett magának tudományos tekintélyt, idősebb korában egyre inkább a néprajz felé fordult, s 1876-ban összefoglaló munkában mutatta be Magyarország etnográfiaiáját. Az ifjabb Hunfalvy munkásságának is inkább második felében jelent-

keznek gyakran néprajzi témák — olykor csak díszítő elemként, máskor egy-egy földrajzi mű szerves részeként, néha pedig önálló tanulmányok is kerekednek belőlük. Így teljességgel jogos Hunfalvy János néprajzi tevékenységét felidézni. (Néprajzi munkássága némileg érthetővé teszi, testvére művei pedig magyarázzák a Párizsi Kereskedelmi Földrajzi Társaságnak azt a tévedését, hogy Hunfalvy János halálára küldött részvéttávirata az elhunytban a *Magyarország etnográfia*ja szerzőjét is gyászolja.)

Már egyetemi tanárságának negyedik évében meghirdette *Egyetemes néprajz* c. előadását, tekin-

télyes, heti négy órás óraszámában. Ezt követően még öt néprajzi szemeztetert tartott, s feltehetőleg az 1877-es (esetleg 1880-as) év tavaszi előadásáról maradt fenn — bár csonkán — egy litografált hallgatói jegyzet. A jegyzet alapján közelebbi betekintés nyerhető a néprajztudomány „egyetemi premierjébe”.

Blumenbach, Prieckard, Berg-haus, Müller és Peschel műveire, valamint Waitz Tivadar antropológiájára és bátyja 1876-os munkájára hivatkozik. Előadásának első része antropológia volt. Tár-gyalta az ember származását (dar-wini alapon), kialakulása helyét és korát, majd a fajok elkülönítésére

szolgáló testi és lelki jegyeket — ez utóbbiak közt említve a nyelvet. Ezután „az élet tartalmát képező szokások, életmód, állami, társas, vallási viszonyok” bemutatása következett. Mindezeket együttesen az embert az állattól megkülönböztető jegyekként fogta fel, részletesen sorra vette valamennyit: értékelte a tűz ismeretét, beszélt a táplálékokról és az elkészítésükhöz szükséges eszközökről, ruházkodásról, építkezésről, fegyverekről (támadó és védő eszközök címen), közlekedésről, családi életről, állami szervezetekről, és részletesen a főbb vallásokról. A jegyzet utolsó nagy fejezetét a rasszok bemutatásának szentelte.

Nyilván, részben az előadásain feldolgozott anyagot használta fel a Földrajzi Közlemények 1882-es évfolyamában írt két etnográfiai cikkéhez. Az *Emberfajta, nemzet, nemzetiség* című tanulmányában azt a nézetét fejti ki, hogy a nemzetiséget főként a nyelv határozza meg. Részletesen boncolgatja az összeolvadási folyamatokat, amiből azt emeli ki, hogy nem mindig a műveltebb elem asszimilálja a másikat. Magyarországi példákat hoz bizonyítékként, hozzányúlva ezzel az akkori érdeklődés középpontjában levő, és rossz megközelítése miatt sok elkeseredett vitát szító nemzeti-nemzetiségi kérdéshez. *A czifrálkodás és ruházzkodás*

címen megjelent másik dolgozatát etnográfiai vázlatnak nevezi. Gazdag anyagot mutat be ebben főként a természeti népek köréből, valószínűleg elsősorban O. Peschel alapján.

Ortutay Gyula írta Hunfalvy *Egytemes földrajzáról*: „A szigorúan vett leíró földrajzi részek mellett telis-teli van munkája néprajzi betétekkel, önálló néprajzi leírásokkal, sokszor valóságos nemzetkarakterológiát ad, mint pl. a spanyol részben vagy a magyarság csoportjainak szokásvilágának a leírásánál.” Ehhez nem sok hozzátenni való van. Legfeljebb a felsorolást lehetne még folytatni, mert Hunfalvy valóban mesteri

tömörséggel tudta összefoglalni egy-egy nép jellemzését. E jellemzései nyilván mindig többé-kevésbé szubjektívek, de az megállapítható, hogy soha nem egyoldalúak. A sajátjának érzett magyarság hibáit éppúgy számba veszi, mint bármely szomszédos nép erényeit. S észre kell venni azt a törekvést is, hogy egy-egy elmaradott nép első pillantásra durva, negatív vonásaiban a mostoha sors tükröződésére hívja fel a figyelmet.

Hogyan lehetne hát Hunfalvy munkájának értékét végül a néprajz oldaláról megvonni? Ismét Ortutay szavaival, aki a „két Hunfalvyról” együttesen mondta, hogy

„mindkettőjük élete jól példázza a magyar néprajzi szemléletnek tágulását, gazdagodását, a különböző rokon tudományokkal, nyelvészettel, történettudományokkal, földrajzzal való összeszövetkezését”.

ÖSSZEGEZÉS

A XIX. század közepe átmeneti korszak az európai földrajztudomány történetében. A századeleji nagy horderejű események után a csendes fejlődés, a lassú érlelődés szakasza ez, olyan időszak, amely csak az utolsó évtizedekre eredményezett egy új alapra helyezkedő, új célokért munkálkodó modern földtudományt.

Hunfalvy János még a falusi iskola padjait koptatta, amikor Alexander von Humboldt a berlini „Singakademie” zsúfolásig töltött nagytermében ámuló hallga-

tósága elé festette a kozmosz természettudományos freskóját, és Karl Ritter híres *Erdkunde*jának kötetei Hunfalvy eszmélésével párhuzamosan jelentek meg. Viszont hatodik „X”-éhez közeledett már a magyar földrajzprofesszor, midőn kezébe vehette F. Richthofennek az új korszak határköveként számon tartott, *Kínáról* írt művét (1877).

Hunfalvy mint földrajzos Humboldtra tekintve indult (*Család Könyve* 1856), de azután főleg Ritter nyomdokain haladva, az ő szellemében alkotott. Mégis rögtön felismerte Richthofen művének kivételes szakmai értékeit. Megjelenése után azonnal ismer-

tetést írt róla, sőt — jó érzékkel kiválasztva — legfontosabb fejezeteit le is fordította. Viszont az is bizonyos, hogy a mű korszaknyitó jelentőségét ennek ellenére sem érzékelté, s a 80-as évek végéig ívelő életpályájának utolsó évtizedére az nem is gyakorolt érezhető befolyást.

Hunfalvy végig megmaradt a lényegében Ritter által kijelölt, de később mások munkája révén racionálisabbá tett, és így eredményesebbé vált úton. Maga is formált azon, mégpedig úgy, ahogy azt a korabeli hazai viszonyok kívánták. Még utolsó nyilvános állásfoglalásában is erősen hangsúlyozta a földrajz természettu-

dományi kapcsolatait: „A földrajzot választottam szaktárgyamul — úgymond — azért különböző tudományokkal kell, gyöngé tehetőségemhez képest foglalkoznom, nevezetesen egyfelől a természettudományok fejlődését kell figyelemmel kísérnem, s másfelől a történelmi és társadalmi tudományokat sem hanyagolhatom el egészen, mert hiszen a földrajz e kétféle tudománykört mintegy összekapcsolja, mesgyéjüket áthidalja . . .” Ezek a ma is jól ismert gondolatok olvashatók 1887-es, félreértett rektori székfoglalóját magyarázó nyilatkozatában.

Ha a természettudományok bevonására tett kísérletei egészében

el is maradtak célkitűzésétől, s ha az általa művelt tudományágak széles köre révén kicsit polihisztornak is tekinthető, mégis az ő működésével vált nálunk a földrajz a történelemtől teljesen független, elismert diszciplínává. Olyan tudománnyá, amely ugyan magától nem lépett még rá az egzakt természettudományos útra, de képessé vált egy ilyen hatás befogadására.

Hunfalvy életműve ezért is kihagyhatatlanul fontos láncszem a magyar földrajz fejlődésében. Lóczy Lajos, majd Cholnoky Jenő nemzedékének nem kellett ezt az életművet folytatni, hiszen a nagy

összefoglaló munkák révén ez a
pálya kerek egész. De ha az életmű
maga nem is kívánt folytatást,
lehetett folytatni az immár elis-
mertén létező magyar földrajz-
tudományt, megtermékenyítve
azt a változó idők által teremtet
új eszmékkel.

BIBLIOGRÁFIA*

Hunfalvy János fontosabb művei

Hunfalvy János műveinek eddigi legteljesebb összeállítását lásd: *Keleti Károly: Hunfalvy János emlékezete.* 22–40. Emlékbeszéd a MT. Akadémia tagjairól. Bp. 1891. VI. 3. sz.

Önálló művek

Egyetemes történelem. I–III. Pest, 1851–52.
Magyarország és Erdély eredeti képekben (németül is). I–II. Pest—Darmstadt, 1855–60.

* Hunfalvy Jánosra vonatkozó, illetve tőle származó kéziratok dokumentumokat (főleg leveleket) az MTA Kézirattárának, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának és Rektori Hivatalának, valamint a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának anyagában találtunk, és részben idéztünk. Hunfalvy arcképe a Földrajzi Közlemények 1889. évi első számából való.

- Budapest és környéke* (németül is). Pest, 1859.
- A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása.* I—III. Pest, 1863—65.
- Az osztrák birodalom rövid statisztikája, különös tekintettel a magyar államra.* Pest, 1867.
- Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása.* Pest, 1867.
- Hazánk közlekedési eszközeiről.* Pest, 1867.
- Európa államainak rövid statisztikája.* Pest, 1868.
- A Duna budapesti szakaszának szabályozása.* Bp., 1877.
- Földrajzi tényezők.* H. J. előadásai alapján jegyezte: Savlicsek Sándor. Bp., 1881—82.
- Egyetemes földrajz.* I. Bp., 1884., II. Bp., 1886., III. Bp., 1890.
- Egyetemes összehasonlító földrajz.* Jegyzet egyetemi előadásáról. é. n.
- Az egyetemes néprajz.* Jegyzet egyetemi előadásáról (csonka). é. n.

Tanulmányok, cikkek

Futólagos tekintet történelmünkre. Képes Újság
(Kassa) 1848. 18. sz.

*Az angol szabadságlevél, történeti bevezetéssel
és magyarázatokkal. Új Magyar Múzeum*
1853.

Strabón és Ptolemaiosz, Büsching és Ritter
Károly nézetei a földíratról. Budapesti
Szemle 1859.

Az európai államok budgetjei. Statisztikai Köz-
lemények 1862.

Die Theiss. Oesterreichisches Revue 1867.
(Wien)

Magyarország bányászata. Hivatalos Sta-
tisztikai Közlemények 1869.

A földrajzi tudományok jelen állása. Földrajzi
Közlemények 1873.

Jelentés a földrajzi tudományok párizsi kong-
resszusának tárgyalásairól. Földrajzi Köz-
lemények 1875.

A folyóvizek apadásáról s az erdők befolyásáról.
Budapesti Szemle 1876.

Emberfajta, nemzet, nemzetiség. Földrajzi
Közlemények 1882.

Az Alföld folyóiról. Budapesti Szemle 1885.
Die Flussregulierung in Ungarn. Oesterreichisch-Ungarische Revue 1886. (Wien)
Társadalom és természettudomány. Természettudományi Közlöny 1887.
Folyóink szabályozása. Budapesti Szemle 1888.

A Hunfalvy Jánossal foglalkozó irodalomból

HAVASS REZSŐ: Ritter Károly összehasonlító (bölcsészeti) földrajza. Bp., 1882. 1—89.
KOZMA GYULA: Hunfalvy János élet- és jellemrajza. Pozsony, 1887. 1—28.
JANKÓ JÁNOS: Dr. Hunfalvy János. Nemzet 1888.
KIRÁLY PÁL: Hunfalvy János halálára. Vasárnapi Újság 1888. 813—814.
Hunfalvy János halála kapcsán 1888. dec. 6—13. között terjedelmes nekrológok olvashatók többek közt az alábbi lapokban: Nemzet, Pesti Napló Esti Lapja, Egyetértés, Neues Pester Journal, Abendblatt der Pester Lloyd, Budapesti Hírlap, Pressburger Zeitung.

- MÁRKI SÁNDOR: Hunfalvy János. Földrajzi Közlemények 1889. 65—82.
- KELETI KÁROLY: Hunfalvy János emlékezete. Emlékbeszéd a MT. Akadémia tagjairól. VI. 3. f. 1—40.
- PINTÉR JENŐ: A Magyar Tudományos Akadémia és geográfiai irodalmunk Hunfalvy János felleptéig. Földrajzi Közlemények 1903. 157—375.
- FODOR FERENC: A Földrajzi Közlemények félévszázada. Földrajzi Közlemények 1922. 1—11.
- FODOR FERENC: A magyar földrajztudomány múltja. Kézirat. MTA Kézirattár. 1—364.
- FODOR FERENC: Magyar geográfusok életrajza. Kézirat. MTA Kézirattár. 1—287.
- TELEKI PÁL: A jubiláris közgyűlés főtítkári jelentése. Földrajzi Közlemények 1922. 147—158.
- THIRRING GUSZTÁV: Hunfalvy János sírjánál. Földrajzi Közlemények 1922. 169—170.
- SZENTPÉTERY IMRE: A Bölcsészettudományi Kar története (1635—1935). A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. Bp., 1935. 1—716.

- INCZE ANDOR: A magyar természeti földrajz fejlődéstörténeti vázlata. Kolozsvár, 1942. I—64.
- MENDÖL TIBOR: Bevezetés a földrajzba. Közoktatásügyi Jegyzetellátó Vállalat. Bp., 1952. I—349.
- BULLA BÉLA: Általános természeti földrajz I. Bp., 1953. 9—66.
- BELUSZKY PÁL: A magyar geográfia fejlődése és kiemelkedőbb munkásai a XIX. század kezdetétől a Magyar Földrajzi Társaság megalakulásáig. Kézirat. Debrecen, 1959. I—132.
- BULLA BÉLA: Néhány szó a magyar földrajztudomány haladó hagyományairól. Földrajzi Közlemények 1959. I—10.
- ORTUTAY GYULA: A két Hunfalvy. Írók, népek, századok. Bp., 1960. 230—238.
- GYULAI FERENC: Megemlékezés Hunfalvy Jánosról (1820—1888). Statisztikai Szemle 1966. 1129—1138.
- CSINÁDY GERŐ: Régi magyar geográfusok lexikona. Kézirat. Debrecen, 1969. I—373.

SZABÓ JÓZSEF: Erinnerung an János Hunfalvy. Megemlékezés Hunfalvy Jánosról. Acta Geographica Debrecina 1969–70. 7–18.

LÁNG SÁNDOR: A földrajzoktatás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870–1970. között. Acta Geographica Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae 1970. 9–49.

SOMOGYI SÁNDOR: Megemlékezés Hunfalvy Jánosról születésének 150. és egyetemi tanári kinevezésének 100. évfordulóján. Földrajzi Közlemények 1970. 158–160.

LÁNG SÁNDOR: A Budapesti Tudományegyetem Földrajzi Intézetének 100 éve – professzorai munkásságának tükrében. Földrajzi Közlemények 1971. 242–247.

SZÉKELY ANDRÁS: A folyóvizek munkaképességének megismerése, különös tekintettel a budapesti egyetem professzorainak munkásságára egy évszázad alatt. Földrajzi Közlemények 1971. 248–290.

KÁDÁR LÁSZLÓ: A 100 éves Magyar Földrajzi Társaság és jeles képviselői. Földrajzi Közlemények 1972. 107–117.

R. VÁRKONYI, ÁGNES: A pozitívista történetpszemlélet a magyar történetírásban.

I–II. Bp., 1973.

A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanrendje.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Terjedelem: 6,2 (A/5) ív + 1 db melléklet

AK 1539 k 8082

HU ISSN 0133-1884

80.6811 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

